

ORBÁN LÁSZLÓ

Kazinczy széphalmi birtoka*

1. A birtok

1.1. Széphalom helyrajza

A köztudatban Széphalom – mint helyrajzi kifejezés – egyaránt jelentheti a települést, a mai Kazinczy-kertet és a kert apró dombját, amelyen az Emlékcsarnok áll. Kazinczy a házát és kertjét, illetve az azt körbevevő kiterjedt birtokát értette e név alatt. Kazinczy az 1810-ben írt *Széphalom és házi dólgaim* című visszaemlékezésében foglalta össze Széphalom nevének történetét:

mivel pusztán állott, sokféleképen hívták. Egyik neve *Eresztvény* volt, másik *a' gaznál* (mint Rómában *ad aquas*), harmadik *a' Malomnál*, 's Isten tudja mi egyéb. Tót neve leginkább *Pri-Mosztu* (*a' hídnál*). Az atyám és anyám *a' Serháztól* adtak neki nevet, 's midőn embereiket ide kiküldötték, ugy adták parancsolataikat hogy *a' Serházhoz* menjenek ki; 's ez *a'* név mostanáig is fenn maradt. Én elébb *Prenezstének* akartam elnevezni; végre 1794-ben szüret után egy ágast állítottam fel ott hol most *a' kút* vagyon közel *a' Szakszon* sövényéhez, mellynek táblájára *e'* szókat írtam: »ABAÚJ VÁRMEGYE. PRAEDIUM. SZÉPHALOM. 1794.«¹

A Széphalom helynevet Kazinczy 1793–1794-ben már használta levelezésében, de csak külföldi levelezőknél, a hazaiak továbbra is Alsóregmecre írtak. A birtok és a hozzátartozó zsellérházak és egyéb épületek a 19. század folyamán településsé fejlődtek, amelyet hivatalosan Kisbányácskának hívtak. Kazinczy idején Abaúj vármegye része volt, 1883-tól Zemplénbe került át. 1886-ban kapta meg a település a Széphalom nevet, 1982-ben Sátoraljaújhely része lett.

A széphalmi birtok eredetileg az alsóregmeci majorság és a hozzátartozó egyéb birtokok része, egy nemesi prédiium volt. Alsóregmec apai rész volt. Kazinczy apjának, Józsefnek összesen:

17 3/4 telken 18 jobbágya volt 342 hold szántóval, 150 kaszás réttel. Jövedelmei javarésze egyik Abaúj megyei birtokáról, Alsó Regmecről származott: évenként 936 nap ígás-, vagy ezt helyettesítő kétszer annyi gyalogrobot, 18 Ft árenda, 18 öl fa, 108 öl fonal, 36–36 kappan

* Debreczeni Attila, Czifra Mariann és Granasztói Olga tanácsai és iránymutatásai meghatározóak voltak e tanulmány írásakor, segítségüket hálásan köszönöm. (A szerző az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja. A tanulmányt a K108831. sz. OTKA kutatási program támogatta.)

¹ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaim* = KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 155. (A továbbiakban: KAZINCZY, *Pályám* 2009.)

és csirke, 216 tojás. Másik abaúji birtokán, Mátyásházán, csak egyetlen zsellére volt. [...] Kis Tárkányban élő ugyancsak egyetlen jobbágyának, név szerint Némety Józsefnek 3/4 telken 6 hold szántója és 7 kaszás rétje volt [...].²

Ebben az összesítésben Kazinczy József saját kezelésű alsóregmeczi majorsága, amelyből a széphalmi birtok majorsági része is kiszakadt, nincs benne. Abaúj vármegye kataszteri felmérése és jövedelem-összeírása ismeretlen, ezért az abaúji nemesi majorságokról nincs adat.³

Kazinczy 1790. december 15-én hivatalos igazolást kért arról, hogy az alsóregmeczi birtokos Kazinczyak leszármazottja: „Bizonyos czélom elérésére szükségem van azon bizonyítványokra, melyek Péterről, ki családomban e néven *ötödik*, mint az ezen nemes vármegyébe kebelezett alsó-regmeczi birtok elnyerőjétől való, egyenes leszármazásomat bizonyítják.”⁴ Tehát az alsóregmeczi atyai birtok részének tekintették Széphalmot.

A ma ismert kert csak egy töredéke a jelentős majorsági, jobbágyi és zsellérföldek, házhelyek, közös használatú rétek, erdők, továbbá gazdasági épületek és haszonbérbe adható épületek (kocsma, malom, serfőző, pálinkafőző stb.) együtteséből álló birtokrendszernek.

Hogy mekkora lehetett a széphalmi kert Kazinczy korában, arról a már idézett 1810-es önéletrajzi feljegyzés tájékoztat:

Az 1790-diki szüret után mingyárt hozzá fogtak a' csere kiirtásához, 's télben köveket hor-datott az Anyám és fát. Hogy itt gazdaságom is lehessen, maga írtatta ki azt a' táblát, mely a' Regmeczi részen a' rét szomszédjában az utolsó híd mellett áll. Ebben magam mintegy öt aranyat fizettem a' munkásoknak. Azután Meczenzőföket fogadtam, 's a' kis ligetből el-kerítettem egy mintegy huszonegy köből alá való gatz, körülzáncoltattam velük 's irtatni kezdettem, hogy a' két dombon nekem holdföldjeim, rétem, szőlóm, gyümölcsös, vetemé-nyes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek.⁵

E feljegyzés szerint három területi egységet irtattak ki:

1. a házhely tágabb környékét, hogy legyen hová hordani az építőanyagot, tehát az úttól a leendő házig (cserjés, bozótos terület volt);
2. egy Alsóregmechez közelebb eső területet;
3. a két domb környékét a kis ligetben (erről részletesebben a következő oldalakon lesz szó).

² Ifj. BARTA János, „*Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...*”: (*Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén*), Debrecen, 2009, 284–285.

³ *Uo.*, 285. – Az alsóregmeczi birtokközpont épületeiről és telkeiről ismerünk egy 1794-ben keletkezett részletes Kazinczy-feljegyzést, ám itt sincs adat a majorságról: MTA KIK Kt., RUI, 4r. 261., 305–316.

⁴ Kazinczy Abaúj vármegyének, Kassa, 1790. december 15. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*: I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII (1. pótkötet), kiad. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII (2. pótkötet), kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960; XXIV (3. pótkötet), s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, 2013 (a továbbiakban: *KazLev*), XXII, 5412 (346/a), 23.

⁵ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 156.

A 3. terület „huszonegy köből alá való” nagyságú, azaz 21 köbőlnyi búza elvetésére elegendő terület, azaz 21 magyar hold.⁶ Az 1. és 3. terület a széphalmi kert egykori területére esik.

Kazinczy „Minden földjei”-ről, vagyis majorsági területeiről az OSzK kéziratárában található egy 1814-es autográf kimutatás.

Minden földjeim. 1814. Aug. 18d.

I. Széphalmon.		Székesfehérvár 1800	Pectore-cal. cult.
C. Riget alatt	25 ⁿ	476	
E. Kert és pásztor háza	8 ⁿ	910	
F. Kert előtt és háza előtt (Béklyu- lakán a köblös föld, pásztor, birtokosa a székelyek)	7 ⁿ	796	
II. Mikóházi Calcát.			
Közvetlen	4 ⁿ	870	
Mikóházi útnál a György háza mellé	6 ⁿ	423	
Földi földje	1 ⁿ	800	
Köblös földje a parkon	3 ⁿ	1102	
Köblös földje a kőműves háza mellett	1 ⁿ	1095	
128 sz. Kőműves háza mellé	1 ⁿ	276	
Nagy Dűbendán	4 ⁿ	54	
Földi földje a kőműves háza mellett	3 ⁿ	159	2 ⁿ 89
Mikóházi földje	—	900	
Köblös földje a kőműves háza mellett	—	1032	
Béklyu háza	8 ⁿ	108	
III. Görgői Calcátion.			
Köblös földje	7 ⁿ	1134	
Köblös földje a kőműves háza mellett	1 ⁿ	804	
Köblös földje a kőműves háza mellett	1 ⁿ	864	
Köblös földje a kőműves háza mellett	3 ⁿ	769	
Köblös földje a kőműves háza mellett	1 ⁿ	92	
Köblös földje	1 ⁿ	500	
Duna Rindis	1 ⁿ	128	2 ⁿ —
Béklyu háza a kőműves háza mellett	1 ⁿ	871	
128 sz. Kőműves háza mellett	1 ⁿ	900	2 ⁿ —
Köblös földje a kőműves háza mellett	1 ⁿ	1109	
Köblös földje a kőműves háza mellett	1 ⁿ	881	
Cyba útnál	5 ⁿ	592	
Summa:		121.1101	
Első jön:			
a köblös föld a kőműves háza mellett	1 ⁿ	—	
a kőműves háza mellett földje	1 ⁿ	—	
a kőműves háza mellett földje	—	900	
Summa summat:		124. 801	
Ruda Béklyu háza	4 ⁿ	—	
Ruda Béklyu háza	128	801	

Kazinczy autográf kimutatása majorsági területeiről, 1814
OSzK Ms5081 [oldalszám nélkül]⁷

⁶ A köblös föld 1200 négyszögöl, tehát 1 magyar hold. A kataszteri hold 1600 négyszögöl. A magyar hold 0,75 kataszterit jelent. (A mértékegységek azonosítására Ifj. BARTA János munkáját használtuk: *i. m.*, 401.)

⁷ OSzK Kt., Ms5081 (oldalszám nélkül). E lelhelyen több feljegyzés is található Kazinczy birtokairól, innen mutat be fotókat Kováts Dániel: Kováts Dániel, „Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”: A Kazinczy

Eszerint Széphalmon a „Liget alatt 25 [magyar hold] 476 [négyyszögöl], a Kert és patak között 8 [magyar hold] 910 [négyyszögöl], Kert előtt és ház előtt (Belé számlálván csűrhe-lyet, pástot, kertelést a' temetőnél) 7 [magyar hold] 796 [négyyszögöl]” volt. Azaz összesen a házhoz 31 magyar hold és 982 négyyszögöl földterület tartozott. Ugyanezen kimutatás szerint Kazinczy összes földje (azaz szántója) 128 magyar hold és 801 négyyszögöl volt. Vagyis a birtok több tagból állt, és a nagyobb része távolabb esett a háztól.

A teljes egykori széphalmi birtokot 1873-ban felmérte az akkori tulajdonos, a Magyar Tudományos Akadémia, hogy a gazdasági területeket eladhassa, annak jövedelméből a kertet rendezhesse. Tanárky Gyula az alábbi területeket sorolta fel és javasolta eladásra: szántóföld kb. 109, rét kb. 36, legelő kb. 35, erdő kb. 126,5 kataszteri hold. E felmérésben „a beltelek azon része, mely az emlék szentélyeül van feltartva, s így nem eladó, – nem foglaltatik.”⁸ A „beltelek”-re 22 kataszteri holdat,⁹ azaz 12,66 hektárt javasolt meghagyni a beszámoló készítője (habár jóval kisebbet is elképzelhetőnek tartott). Ez az emlékcsernok körüli 22 kataszteri hold volt kertnek tekinthető 1873-ban. Összességében e kimutatás szerint Kazinczy teljes széphalmi birtoka beltelekkel együtt összesen nagyjából 330 kataszteri hold, vagyis 190 hektár területű lehetett.

Az Akadémia 1873-as felmérése és Kazinczy feljegyzése összhangban van, csak a magyar holdat át kell váltani kataszterire. A 31 magyar hold kb. 23 kataszterit jelent: ez a belterület, az egykori kert. A széphalmi kert mai nagysága ezzel szemben 4,2 hektár, azaz 42.000 m².¹⁰ A mai kert az egykori kert harmada, az Akadémia tulajdonában volt egykori teljes birtoknak csupán 2,2%-a. (Kazinczy 128 magyar holdat, azaz kb. 97 kataszterit számolt a földjeire, ez kb. az akadémiai felmérésben a szántóföld területével azonos: ők 109 kataszteri holddal számoltak – a 10% eltérést a mérések pontatlansága vagy a területek átsorolása is okozhatta.)

1.2. Kazinczy eredeti tervei

Az MTA kéziratárában a fogságból írt levelek között két tervrajzot tartalmazó fólió található.¹¹ A tervrajzokat Kazinczy készítette és készítette 1795. augusztus 17. és 1799. június 16. között. A rajzok a széphalmi kertet és az épületeket ábrázolják. Más hasonló, Kazinczytól származó, részletesen megrajzolt tervet nem ismerünk. E tervek mindmáig publikálatlanok és ismeretlenek voltak a kutatók előtt.¹² A két lapon összesen két tervrajz található a kertről és az épületekről.

Ferenc emlékhely története és hatása, Sátoraljaújhely, 2009, 49–53. (Itt forrásként tévesen az MTA KIK van megadva.)

⁸ [Tanárky Gyula beszámolója], A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 1873, 1. sz., 8–9.

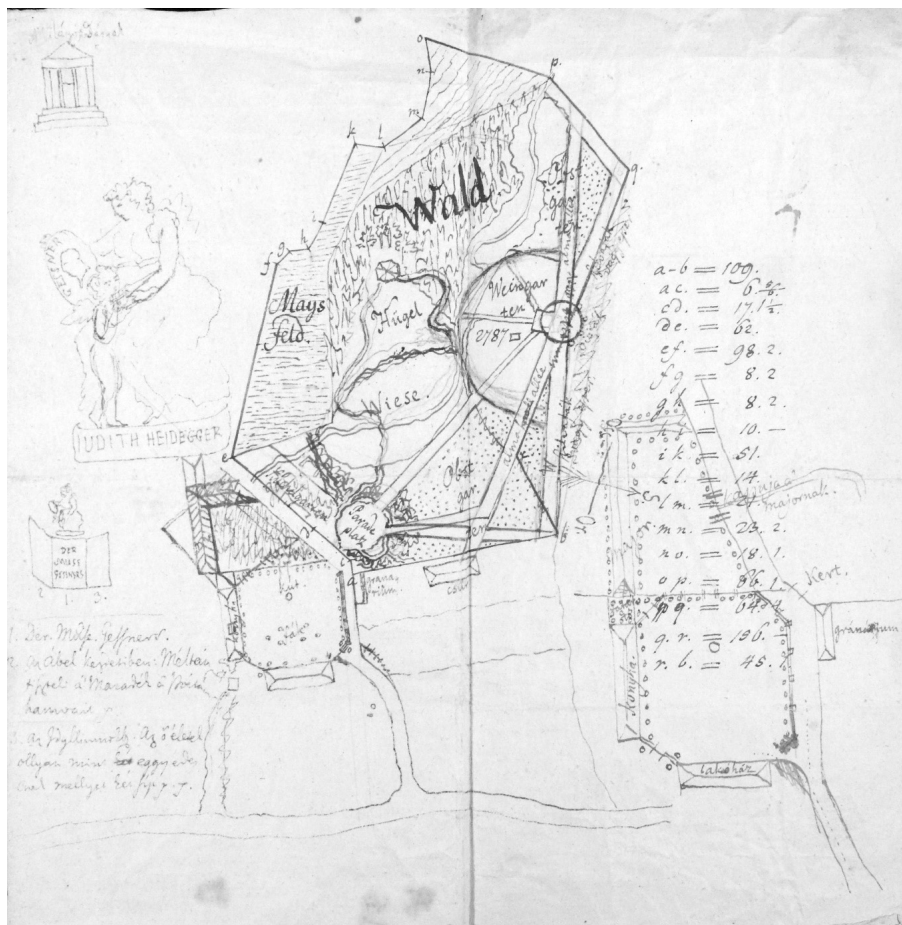
⁹ 1 kataszteri hold = 0.5755 hektár = 5755 m² = 1600 négyyszögöl.

¹⁰ Hegyessy Gábor adata szerint 4,2 hektár, az 1975-ös erdészeti üzemterv szerint 4,4 hektár a mai kert területe. (Kéziratos forrás a Magyar Nyelv Múzeumában.)

¹¹ MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121., 5. és 8. számú lapok.

¹² A Kazinczy-levelezés II. kötete a 2. tervrajz lapjának üres oldalára írt 1799. június 16-i levelet közli ugyan (482. sz. levél), ám a tervrajzot és hozzácsatolt szöveges magyarázatot nem. Váczy János ezt

Az 1. tervrajz méretezve és tájolva is van: a lap jobb oldalán található észak, az alján az országút. A méretezés és tájolás alapján összevethető a mai térképekkel: ezt lásd alább.

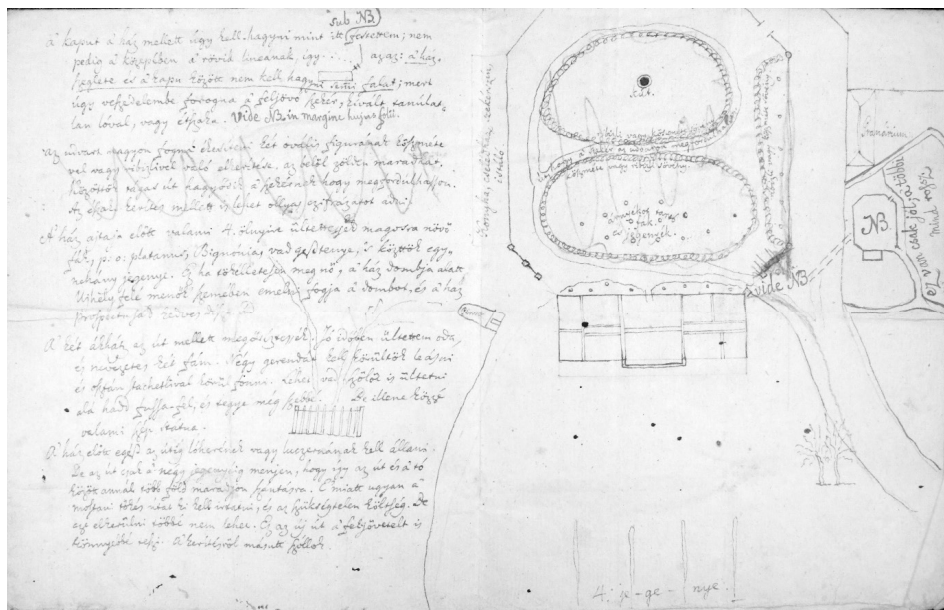

Kazinczy 1. tervrajza, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 5.

a jegyzetet fűzte a levélhez: „Ez a levél egy nagy ív papiros hátsó negyed lapjára van írva félig vérrel, mint Kazinczy mondja, félig plajbászszal; az első negyed lapján az ívnek, öcscséhez, csak plajbászszal. Az ív belső részén egy rajz van, s az építkezéshez utasítás szintén vérrel (?), mely ma már megsárgult [a rajz és az utasítás nem vérrel van írva, hiszen rendes írásképpű, egyenletes tintájú, nem túvel karcolt írás – O. L.]. Ugyan itt egy másik papiroson a börtön s tája vannak lerajzolva [ez valójában a német feliratú 1. tervrajz Széphalomról – O. L.]. A levél fölülről lefelé egy sorban túvel van átszurkálva, a melyből ennyit lehet kiolvasni: »Még ennyivel se elégedett meg.« [a dátum is bele van szurkálva, tehát a vérrel írt levelet először tűszurkálással kezdte, majd átváltott vérré és türe, legvégül – mikor már olvashatatlaná vált a vér – ceruzára – O. L.]” (KazLev. II, 431, 2. lj.) A levél újabb és pontos bemutatása: CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc könyvei nyomában*, MKsz, 2012, 4. sz., 434.

fog, ennek hasznát veheti. A' szaxon földreit a' ház körül fel kell más földekkel cserélni, és úgy ohajtom, hogy te lakj benne, ha az Isten rajtam nem könyörül. – Adieu.”¹³

A 2. tervrajz túldoldalán az udvar egy kisebb részlete és a ház belső alaprajza is látható:

Kazinczy 2. tervrajza, részlet: udvar, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 8.

A tervrajzok keletkezéséről az alábbiakat tudjuk: Kazinczy fogság előtt készítette, ma már ismeretlen tervrajza abban a ládában volt, amelyet letartóztatásakor lepecsételtek, majd a per folyamán átnéztek.¹⁴ Fáy Ágoston 1795. március 3-án írt levelében szólította fel Kazinczy anyját a lepecsételt ládák és iratcsomók átadására, azzal az ígérettel, hogy „a Familiabeli, vagy nem a célhoz [ti. a perhez – O. L.] tartozandó Levelek”-et azonnal vissza is adja.¹⁵ 1795. március 8-án Kazinczy öccse,

¹³ MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 8.

¹⁴ „Vagy Szerdahelyi vagy Vinkler fog Regmeczre menni elpecsételt leveleimet általvenni. A Geometrica delineatióját a szigetnek, kertem’ delineatióját, képeimet, kristélyemet, szagos párnámat reményilem nem veszik el. Te légy rajta hogy a Laczi levele is, melyben pénzt kér, és még egy a közép fiókban, melly egészen ártatlan dolgokról szól, meghagyattassék.” (Kazinczy Ferenc Péchy Sándorné Kazinczy Zsuzsannához, Buda, 1794. december 19. = KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 141 [továbbiakban: KAZINCZY, *Fogságom* 2011]; KazLev. II, 395–397.) Lásd még Szilágyi Márton jegyzetét: KAZINCZY, *Fogságom* 2011, 354.

¹⁵ Fáy Ágoston Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Kassa 1795. március 3. = KAZINCZY, *Fogságom* 2011, 154–155.

József örömmel számolt be az anyjának arról, hogy a levelek átvizsgálása jól halad, nem találtak gyanús szövegeket.¹⁶ A láda ártatlan iratait megkapta Kazinczy, de 1795. augusztus 17-én mégis arról számolt be, hogy elveszett a tervrajz, és ezért egy új rajz készítésére kérte meg öccsét:

Imhol egy útmutatás, mely szerint kertemet delineaáltatnod kell. Kérlek mindenre a' mi előtted kedves, kérd Assz. Anyámat hogy a' Mihalyiban lakó Indzsinért egyszer hozassa-el, 's tulajdon jelenlétedben tétessd meg a' mappátziot, 's egy közönséges arkus papirosra, nem pedig regálra delineaálva, küld fel utánnam postán; mert a' mi delineaatzióm kertem felől volt, az elveszett itt azoknak kezek közt, a' kik papirosaimat revideálták. Ugyan ez történt a' ház delineaatziójával is: mely miatt némely kérdéseket kelle itt hozzád tennem.

Magadnak azért kell jelen lenned a' kert delineaatziójakor, hogy azt, a' mi a' Lokalitással ismeretlen Indsinör előtt érthetetlen volna, te magyaráz-hassd-meg neki. Egy nap vége lesz az egész munkának; 's nem szükség hogy festéssel készítse a' munkát. Csak azt rakja-fel, hogy a' lineák hány ölet tesznek.

Erre a' delineaatzióra szükségem is volna, 's sok kedves órákat is csinálnék vele magamnak. Újra kérlek édes öcsém ne halassz soká tellyesítését.¹⁷

E kérés szerint a tervrajz színezetlen, és a távolságok meg vannak adva ölben. Ezek a jellemzők illenek az *1. tervrajzra*, ezért az valószínűsíthető, hogy a rajz sötét (fekete) tintával készített rétegét 1795. augusztus 17-e után Kazinczy kérésére készítette az Alsómihályiban lakó földmérő.¹⁸ Erre Kazinczy világosabb tintával írta rá kiegészítéseit, javításait és terveit. A sötétebb és világosabb tintás réteg nemcsak a szerzőség között jelzi a különbséget, hanem az 1795-ös tényleges állapotok és Kazinczy börtönbeli tervei között is. A földmérő ugyanis a látottakat rögzítette: a belterületi kert pontos határait, az utakat és részben a növényzetet. A sötét tintás határvonalak és utak tehát az 1795. augusztusi helyzetet, a kert valós térszerkezetét rögzítik. Ezt bizonyára Kazinczy alakította ki fogsága előtt: nem valószínű, hogy a letartóztatás óta eltelt fél évben a család érdemben foglalkozott volna a birtokkal. A német nyelvű feliratok közül a nyomtatott betűs feliratok származhatnak a földmérőtől is; leginkább az erdő és a kukoricás neve tűnik idegen kéz írásának: így feltehetően ez is a valós helyzetet írta le. A folyóírással írt német és magyar feliratok, továbbá a lakó- és gazdasági épületek tervei bizonyosan Kazinczytól vannak (ahogy a Gessnerhez kötődő rajzok is). Ezek tehát Kazinczy tervezett változtatásai. Jól látható például, hogy a Parade platztól jobbra kiinduló sötétebb tintával rajzolt – tehát meglévő – utat Kazinczy világosabbal átjavította. Kazinczy ezt az *1. tervrajzot* másolta át egy nagyobb lapra: ez a *2. tervrajz*.

¹⁶ Kazinczy József anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Kassa, 1795. március 8. = KAZINCZY, *Fogságom* 2011, 155.

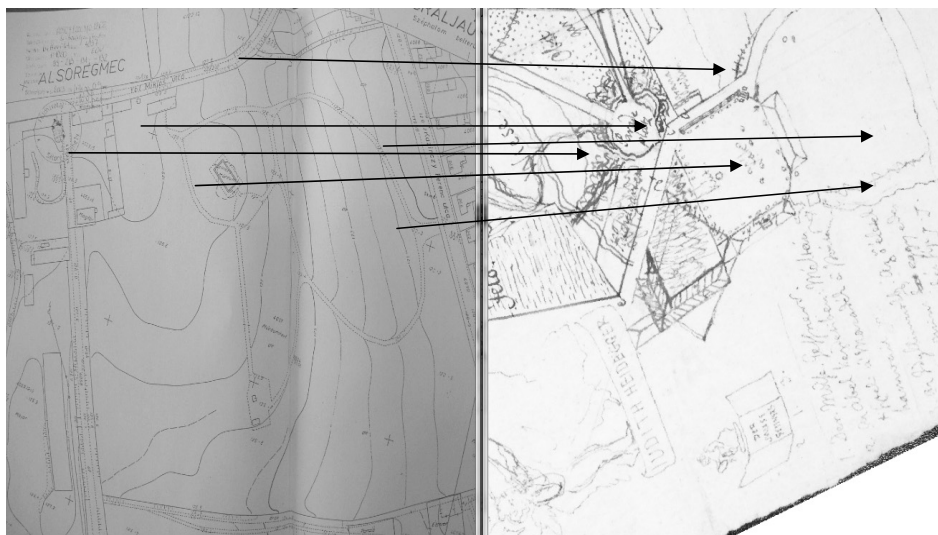
¹⁷ Kazinczy öccsének, Kazinczy Józsefnek, Buda, 1795. augusztus 17. = KazLev. XXII, 34–35.

¹⁸ Kazinczy azt írta, hogy egy nap alatt meglesz a rajz, így bizonyára a Felsőregmec és Nagykázmér közötti Alsómihályira gondolt, amely Széphalomtól csak 10 km-re van, azaz az oda-visszaút és a munka is belefér egy nyári napba.

1.3. Hol terült el pontosan és mekkora volt a kert?

Az *1. tervrajz* ölben adja meg a méreteket, 1 öl kb. 1,9 méter. A tervrajz szerint az angolkertnek tekinthető rész eredeti nagysága kb. $200 \times 100 \text{ öl} = 380 \times 190 \text{ m} = 72200 \text{ m}^2 = 7,2 \text{ hektár} = 12,5 \text{ hold}$. És ez még csak a kert, nincs benne a szántó (a ház vonalától az országútig), az udvar és a majorság. A rajz – e hozzávetőleges becslésből is látható – lényegesen nagyobb területet ábrázol, mint a mai Kazinczy-kert.

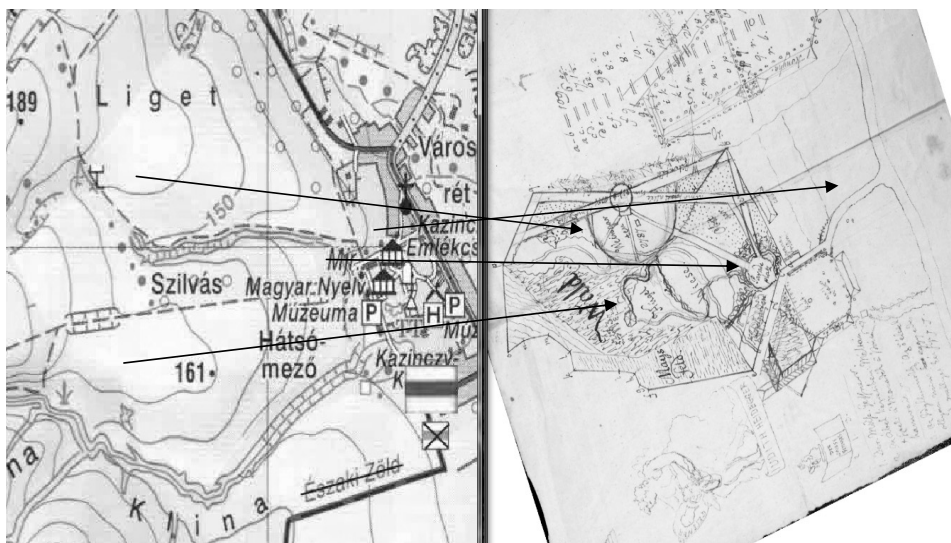
A mai Kazinczy-kert helyrajzával összevetve az *1. tervrajz* egy részletét, találhatunk néhány beazonosítható pontot.

A mai Kazinczy-kert területe felén szántó és mező volt (a ház/emlékcsarnok vonalától az útig) a másik felén majorság (a ház/emlékcsarnok vonalától a nyugati kerítésig/Múzeumig).¹⁹ A Kazinczy tervein szereplő valódi, tájképi elemeket is tartalmazó kert ott kezdődött, ahol a mai kert nyugaton végződik; ez tehát ma nem része a Kazinczy-kertnek. A mai Kazinczy-kert területén *belül* sohasem tervezett Kazinczy angolkertet.

A következő képen egy mai turistatérkép és a teljes *1. tervrajz* összevetése látható.

¹⁹ Úgy tűnik, hogy részben a mai Ybl Miklós utca az, amelyről Kazinczy szükséges új útként írt a 2. tervrajz belső lapján.

Kazinczy két dombot jelölt be tervén. A 'Hügel' azonos lehet a 161 méter magas dombbal, a szőlőskert (feltételezésünk szerint szintén dombon van), pedig a Liget nevű 160 méteres dombbal. A 'Liget' ma egy művelés alá vett domb, de Kazinczy korában egy nagyobb erdős terület volt. Az erdőt egy másik alsóregmeci nemesi családdal közösen használták, de „ezen Praediumban több volt a Kazinczy jus mint a Hericzé, megtetszik onnan, mert az erdő-bírótság, mint potior jusa mindég a Kazinczyaké volt”. Kazinczy ugyanerről a területről írta 1790–1791-re datálva, hogy:

Meczenzőföket fogadtam, 's a *kis ligetből*²⁰ elkerítettem egy mintegy huszoneggy köből alá való gazt, körülsáncoltattam velük 's irtatni kezdettem, hogy a *két dombon* nekem holdföldjeim, rétem, szőlőm, gyümölcsös, veteményes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek.²¹

Később is írtatta e részt:

Midőn én 1794. Deczemb. 14d. Regmeczen elfogattattam, az a része a *kis ligetből* tett foglalásnak, melly *Toronya 's Mikóháza felé* fekszik, csaknem egészen ki vala már irtva. Még Dec. 13-dikán, szombat napon is ezt tisztítottam, 's jól emlékszem, mint égett nagy rakásokban az igen vastag sok tölgyfa. – Az erdő mellett egy Alléet ültettem hársfákból; ez irtatlanul maradt volt. Az ezen foglaláson végig menő völgyben ribizlivel ültettem volt körül egy gömbölyeg táblát, 's sok almafa oltványim voltak benne.²²

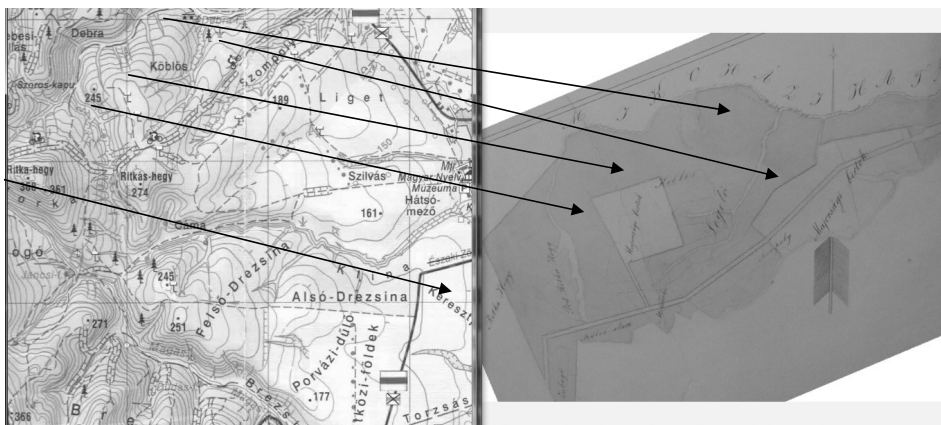
²⁰ A „Kis liget” helynév e jelzős formája feltehetően a 'Liget' közvetlen szomszédságában lévő egyébként névtelen területre utal.

²¹ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 154–156. [Kiem. O. L.] – Kazinczy télen is dolgozott: „külömben irtatok (exstirpari curo) és jövő tavasszal építetek Széphalmon, Regmetzhez egy fértálynyira.” (Kazinczy Aranka Györgynek, Alsóregmec, 1791. január 7. = KazLev. II, 138.)

²² KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 157. – Toronya és Mikóháza északra, a Liget felé fekszik. [Kiem. – O. L.]

A két fenti térképösszevetésből az látszik, hogy a mai Kazinczy-kert az egykori szántó, gazdasági udvar és majorság területén fekszik, a tervezett és részleteiben megvalósult angolkert pedig ott kezdődik, ahol ma befejeződik a kert, és szántóföldek vannak. A mai kert észak-nyugati sarka a tervrajzon a 'Parade Platz', vagyis éppen a kert bejárata volt.

A következő képen egy mai és egy 1864-es térképet²³ vetünk össze.

Az 1864-es térkép az „Alsó-Regmecz és Széphalom községek határaiba létező volt úrbéri állományoknak 1864-ik év június 8-án kelt egyezség szerinti terve.” A majorsági birtokként jelölt földterületek közül a keleti bizonyosan Kazinczy birtoka volt: ez a széphalmi birtok északi határa. Mivel a térkép e részlete a széphalmi határt jelöli, valószínűleg a nyugatra eső majorsági birtok is Kazinczyé volt.

2. A ház és a gazdaság

2.1. A ház terve és felépítése

A széphalmi ház alaprajzát 1790 ősze és 1791 májusa között tervezte Kazinczy. A házat 1791-ben szerkezetkészre építették és zsindeyes tető alá hozták a testvérei irányításával, az anyja költségére:

Az Anyám [...] (a' Pataki szőlő szüretjében 1790.) parancsolta, tészesek delineatiót, tulajdon tetszésem szerint, ő felépíti; [...]. [...] A' fundamentum' kipeczelésekor jelen voltam. Arra vigyáztam, hogy a' Pitvar' ajtaja és az ebédlő' középső ablakán keresztül egyenest menjen a' línea a' Kis-Toronyi Templom' tornyára. [...] 1791. Májusnak 16-dikán tették le az első fundamentom követ. Kiszakasztám a' jegyzést, 's hogy el ne hülljön, béragsztottam ide. Ebből az is látszik, hogy a' külső falak ugyan-azon esztendőben Júl. 27 d. készültek el.²⁴

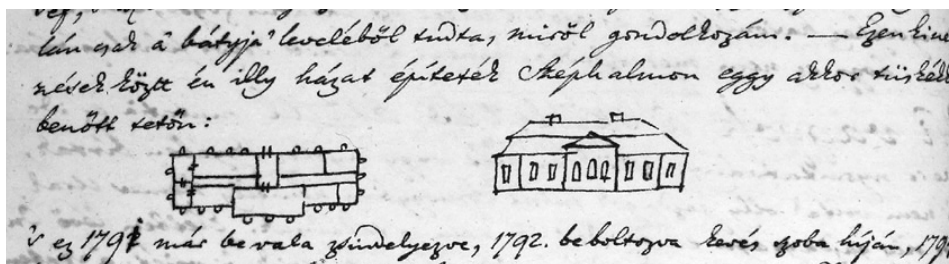
²³ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátorajajhelyi Fiókleveltára (Zempléni Levéltár) (továbbiakban: MNL Sátorajajhely), XV. 7/a, U. 4.

²⁴ KAZINCZY, *Széphalom és házi dőlgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 155–156.

Viszonylag nagy lakóházat építtetett Kazinczy, mert jól fizető hivatalban és gazdag házasságban reménykedett. Egy középnemesi szinten jelentős gazdaság birtokközpontjának szánta a házat. Kazinczy 1786-tól 1790-ig tanfelügyelő volt, jövedelme egy vármegyei vezető (alispán) fizetése volt. II. József rendeleteinek visszavonásával az állása megszűnt, ezért költözött 1790. június 27-én Kassáról Alsóregmecre. A széphalmi ház alapkövét 1791. májusban rakták le, Kazinczy május 7-én Bécsbe indult, hogy új hivatalt kapjon.²⁵ A sikertelen hivatalkeresésből nyár végén utazott haza, szeptember 3-án útba ejtette Radványt, ahol Radvánszky Polixénia lakott, akit ekkor feleségül akart volna venni.²⁶ Szeptember 10-én érkezett vissza Széphalomra.²⁷

A ház mintája a petőszinnyi kastély volt, amelyre özvegy Szerencsy Józsefné Radvánszky Teréz hívta fel Kazinczy figyelmét: „Elég vala nekem azt érteni, ’s azonnal elvettem az előbbi rajzolat, ’s ezt copiroztam; de úgy hogy a’ végső két szobákat szűkebbé tevém.”²⁸

A ház alaprajza és homlokzati nézete egy 1814-es levélben: „én illy házat építeték Széphalmon egygy akkor tuskékkal benőtt tetőn.”²⁹

MTA KIK Kt., M. Ir. Lev., 4r. 43, 11. tétel

Az országútra néző homlokzat középső helyisége a háromablakos étkező. Ezzel szemben található a pitvar vagyis az előszoba, ebből nyílik az egyetlen ajtó az udvarra. A rajz bal oldali két szélső szobája volt Kazinczy dolgozó- és hálószobája, a jobb oldali szobák lakatlanok voltak.

²⁵ A hivatalos felmondást 1791. április 8-án kapta kézhez Alsóregmecen.

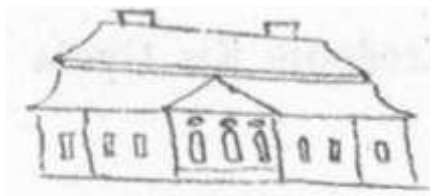
²⁶ „[...] épen egy igen fényes, sőt igen ragyogó ház leányát forgattam elmémbe, mely ha elsült volna, most nem – hanem én volnék ...i Fő Ispán, – Commandőr és Excellenz. [...] Én tehát levélben tettem kérdést a’ leány’ bátyjának, [...] ’s azt felelte hogy két kézzel fogad sógorának. Ezen válasz-vételekor már halálosan beteg vala Jósef, ’s az ő halála egészen elváltottatá a’ dolgokat [...]” (Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 142.)

²⁷ KAZINCZY, Pályám 2009, 1048, 1054.

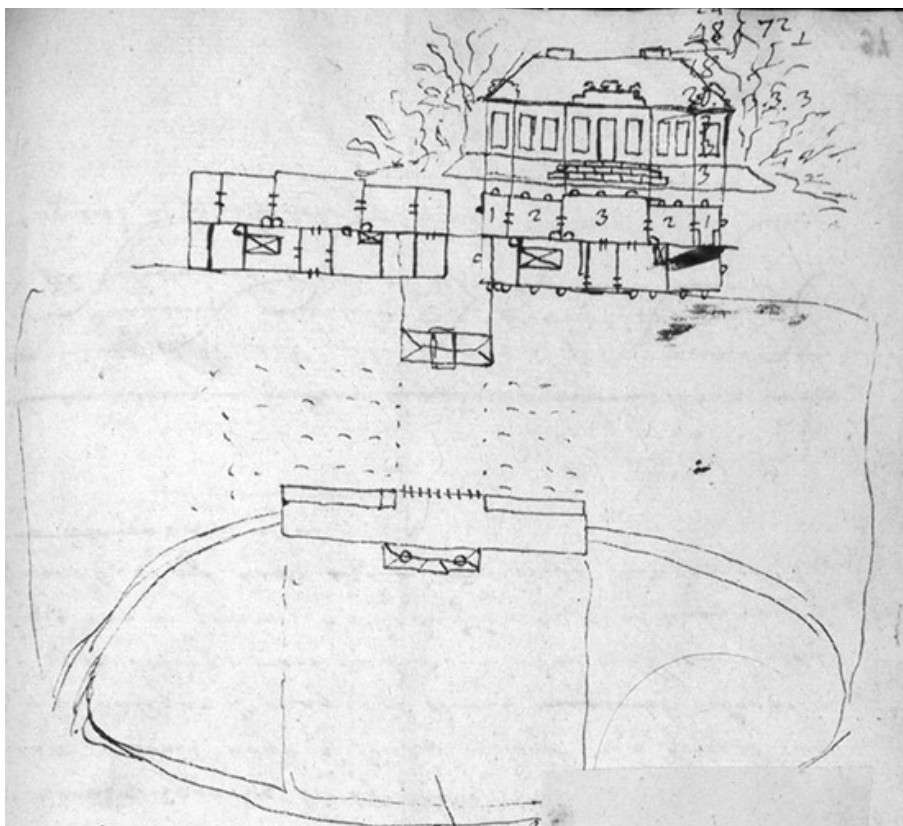
²⁸ KAZINCZY, Széphalom és házi dolgaim = KAZINCZY, Pályám 2009, 155. A petőszinnyi udvarház homlokzati rajzát közli: KOVÁTS, i. m., 28.

²⁹ Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev., 4r. 43, 11. tétel.

Kazinczy 1806-os rajza a ház frontjáról: ablak felett itt már díszek vagy párkányok látszanak, de oszlopok itt sincsenek (szemben Jakobey 1859-es festményével³⁰).

A rajzhoz egy rövid leírás kapcsolódik: „Széphalom mintegy 20 házból álló praedium. Halmán napkelet felé áll ide rajzolt házam, 150. ölnyire az ország’ útjához; a’ közt semmi fa nem lepi el, hogy a’ kinézés szabadon maradjon.”³¹ A domb és az országút közé tehát nem ültetett fát Kazinczy. A ház egy másik autográf rajza:

*Kazinczy korai házterve a Werther-fordításhoz csatolva
MTA KIK Kt., RUI 2r. 2. 1., 37b*

³⁰ A festményt lásd a tanulmányban később.

³¹ Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. június 16. = KazLev. IV, 941. lev., 199.

A rajz a félbemaradt Werther-fordítás kézírata közé beragasztva maradt fenn. Mintha illusztrálná a tervezett otthon képe az érzékeny levélregény azon részletét, amely közvetlenül a tervrajz felett olvasható: „Tudod milyen örömet fogok mikor módját ejt-hetem új lakást, mint építem nagy gonddal alacsony hajlékomat, ’s mint vonom-meg magamat biztos tsendes szögemben [...]”. Goethe levélregényét 1790-ben fordította Kazinczy, feltehetően ez a vázlat egyidejű a fordítással, vagyis a legkorábbi tervrajzok egyike lehet. A homlokzati képen a háromablakú ebédlő középső ablaka helyett ajtót rajzolt, és hiányoznak a pitvarból nyíló folyosók is: tehát ez nem a megvalósult épület rajza, hanem egy korai tervrajz.

A ház valódi méretei nem ismertek, egyetlen fala sem maradt fenn, a 19. század közepére tönkrement. A tetőt cserélni kellett volna, de falai – az akkori vélemények szerint – nem bírták volna el az új tetőt, ezért 1862 végén lebontották az épület nagy részét, csak Kazinczy háló- és dolgozó szobája maradt fenn.³² Ybl Miklós 1862–1863-ban e két ekkor még álló szoba köré tervezte az emlékcarnokot. Végül nem ez a terv valósult meg, de a rajzok fennmaradtak.³³ Ezekből kikövetkeztethetők a megmaradt szobák méretei: egy szoba belső mérete kb. 3,5 x 5,5 méter lehetett. A ház mélysége két szoba hosszúsága volt, kb. 7 öl = 13,3 méter, ház kb. 2,5-szer lehetett ennél hosszabb, nagyjából 30 méter (ezek külső méretek, a vastag kőfalak miatt jelentősen kisebb a hasznos alapterület).

A Zempléni Levéltárban található úrbéri térképek közül az 1863-as mutatja az épületek rajzait is.³⁴ A széphalmi birtokon 4 épület rajza látható, az országúthoz legközelebbi, a jelenlegi emlékcarnok helyén lévő épület Kazinczy lakóháza: tájolása, méretei, elhelyezkedése is igazolható. Az épület rajza hozzávetőleges mérésünk szerint 5,5 x 2,7 m. A térkép méretezése: 100 bécsi öl = 35 m. Eszerint a ház méretei: 15,7 x 7,7 öl=29,8 x 14,6m, azaz 437 m².

Ezek nem pontos számok, de azt megmutatják, hogy ház nagyobb volt a szokásosnál. Az alsóregmeci, 7 gyermekű szülői házban 5 szoba volt (ezt lásd alább), a még nőtlen Kazinczy pedig 8 szobát (vagy 7 szobát és 1 belső konyhát) és egy nagy ebédlőt tervezett. Ezért Kazinczy magyarázkodni kénytelen:

³² MATOLAY Viktor, *Kazinczy laka és emléke Széphalmon*, Vasárnapi Újság, 1863. június 14., (továbbiakban: MATOLAY 1863), 209. (A *Felvidék* cikkének újraközlése.)

³³ <http://ybl.bparchiv.hu/temak/kazinczy-ferenc-emlekcsarnok-szephalom> [letöltve: 2017-06-28.].

³⁴ A térkép lelőhelye és jelzete: MNL Sátoraljaújhely, XV. 7/a, U. 3. E térkép Széphalomra vonatkozó részletét közli Kováts Dániel is: Kováts, *i. m.*, 109. – A kép aláírása részben téves, az U. 5.-ös jelzetet adja meg, amely egy 1871-es úrbéri térkép száma (lásd 19. melléklet). A többi 19. századi úrbéri térképen nem szerepelnek épületek (nemcsak a birtokon, a többi telken sem); lelőhelyük ugyanott, jelzetük: XV. 7/a, U. 4.; XV. 7/a, U. 5., továbbá Hosszúláz térképét is ellenőriztük: XV. 7/a, U. 165. – A térképet lásd a jelen tanulmányban később.

[Anyám] [r]eám bizta a' ház kirajzolását. Megtettem azt a' szerint, a' hogy státusomhoz – kinek akkor viselt hivatalom esztendőnként ezerötszáz forintot adott és a' ki ezáltal is segéltetvén, fényes házasságot remélhettem – illett, 's az anyám nem nagyollotta a' Plánumot, nem sokallotta a' reá teendő költséget.³⁵

A ház tájolásáról ezt írta Kazinczy: „Arra vigyáztam, hogy a' Pitvar' ajtaja és az ebédlő' középső ablakán keresztül egyenest menjen a' lúnea a' Kis-Toronyi Templom' tornyára.”³⁶ Az országúttal közelítőleg derékszöget zár be ez a „lúnea”, azaz a ház hosszabb oldalai nagyjából párhuzamosak voltak az országúttal. A ház homlokzata az országút felé északkeletre nézett, az egyetlen bejárata az átellenes oldalon az udvarra nyílt.

A 2. *tervrajzon* látható házalaprajz (lásd fentebb: *Kazinczy 2. tervrajza, részlet: udvar, 1795–1799*) azonos a megvalósult épülettel, csak két közfal került arrébb 1806-ban:

Azután a' pitvarból Ujhely és Mikóháza felé nyíló szobának boltját lebontattam, hogy ide ne öljön, mert rajta nagy repedések voltak. [...] Az említett két szoba boltja leveretttven, szűkebbé téttem a' pitvart, hogy a' mellette álló két szoba annál bővebb legyen.³⁷

A fogság idején a ház állapota leromlott, a család nem fejezte be az építkezést, a meglévő épületet gazdasági célra használták:

az épület téli óllja volt az öcsém juhainak, 's a' ganéj három lábnyi magasságra töltötte be a' szobákat; a' vaskapcsok, melyek a' falakat öszvevonták, ki voltak tördelve, 's el voltak lopdosva; a' juhászok a' béboltozott pitvarból jobbra nyíló szobában tüzeltek egész télen, és ez olly kormos volt, hogy ha bévakolatott volna is, a' koromzsír általütött volna a' meszelésen.³⁸

Az épületet 1806-ban vakolatlanul, ajtó és ablak nélkül vette birtokba Kazinczy. 1814-ben gúnyiratok csúfolták a széphalmi kúriát:

Mintegy két hete hogy hallom hogy körülttetek Patakról eredett Pasquillek forognak. [...] a' másíknak láttam egy fragmentjét, hogy kastélyom (ezzel a' névvel él a' pasquillant) vakolatlan, sindelye lyukas, és hogy ebédlőmben állott a' lovam, 's magam hányogattam-ki ganáját. [...] Ha hánytam e én ganajt, tudhatod. Házam vakolatlan, és még úgy marad jó ideig, mert az okosság úgy kívánja, 's új rendbe akarom venni. Levettettem kettős fedelét is, hogy gyékénnyel fedettessem-be, melly legtartósbb és legbátorságosbb fedél a' tűz ellen. Nálunk ismeretlen dolog a' cseréppel fedés, a' zsindely pedig, még ha fenyő is, nem érdemli hogy vele fedjek; íme ez már romlik, pedig csak 1791. olta áll.³⁹

A ház sohasem lett bevakolva, egyes szobái lakatlanul maradtak. 1814-ben azt írta Kazinczy, hogy: „a' vakolatlan, ajtó 's ablak nélkül való épületet lakhatóvá kelle tennem

³⁵ [Kazinczy Ferencz Följegyzései] = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 121.

³⁶ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 156.

³⁷ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 158.

³⁸ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 157.

³⁹ MTA KIK Kt., M. Ir. Lev., 4r43, 11. tétel. – Megjelent: *KazLev. XII, 2756. lev., 140–148*, Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27.

egy részben, mert minden szobájira szükségem nem volt [...].⁴⁰ Az északi szobákat talán csak néhány hétig használták: „Roggendorff miatt elkészítettük a Mikóháza felé fekvő két szobát. Ez [1808.] Novembernek [napnak kihagyott hely] jött hozzánk, ’s 1809. Jan. 7d. megholt.”⁴¹

Matolay Viktor 1863-as emlékezése szerint:

A régi épület állott vagy hét szobából, pitvar s konyhából, a szobák egy része azonban oly annyira el nem készült, hogy ablakai is vályoggal voltak berakva, s a padolatlan ürekben életneműek tartattak; Kazinczy maga, családjával, csak 3–4 szobában lakott, s ezek közt délnek fekvő, s az épületnek keresztül fekvő déli végét képező két szoba az, melyek egyike a nagy hazafi írószobája, másika pedig hálószobája volt.⁴²

Azt állítja e cikk szerzője, hogy sosem készült el a ház, vagyis nem a beszámolóig eltelt 30 év alatt romlott le annyira az állapota. Azt is állítja, hogy csak a ház felében laktak Kazinczyék, a másik felében gabonaraktár volt.⁴³ Más forrásból tudjuk, hogy a széphalmi ablakok egy részét 1830. május 13-én üvegezték be: „Az üvegesek csinálják ablakainkat.”⁴⁴

Ugyancsak Matolay írta, hogy a ház oszlopai, párkányzata és díszítései sem készültek el, sőt sohasem volt bevakolva:

[...] a homlokzat alatt oszlop kapitelek helyei voltak meg-hagyva, s így akár előcsarnokkal, akár anélkül, de kissé görög, vagy talán, az akkori időben nem ritka, vegyes stílusban látszott tervezve lenni; mivel azonban sem az oszlopok, sem a rovátékok (gesims), sem az ablakok körüli ékességek el nem készültek soha, sőt az egész épület soha bevakolva sem volt, úgy hiszem, nem csekély feladat leendett, azt egészen úgy ujitani meg, mint tervezve volt.⁴⁵

2.2. Széphalom a fogság után: kényszerpálya?

Kazinczy szabadulása és Széphalomra költözése között több év telt el. 1801. június 28-ig tartották fogva, szabadulása után anyjához költözött Alsóregmecre. A Hericz család azonban éppen ekkor váltotta vissza a Kazinczyéknak egykor zálogba adott alsóregmeci birtokrészt. Ez alapvetően megváltoztatta a családi birtokok szerkezetét, és késleltette Kazinczy helyzetének a rendezését. Az alsóregmeci végrehajtás 1801 novemberében kezdődött meg. Kazinczy 1802. január 19-én átköltözött Alsóregmecről Érsemjénbe az anyai birtokrészek bihari központjába, Bossányi Zsuzsanna pedig az elszámolási

⁴⁰ Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43., 11. tétel.

⁴¹ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 160.

⁴² MATOLAY 1863, 210. (Kiem. O. L.)

⁴³ Matolay csak másoktól hallhatta, hogy milyen volt Kazinczy életében a ház *belül*ről. Ő ugyanis 1823-ban született, gyerekként bizonyára csak apjával együtt mehetett volna Kazinczyékhoz, az apja viszont nem lehetett szívesen látott vendég Széphalmon. Matolay Viktor apja, Gábor „titkos Polizeynak tartatik, és [...] a’ Zemplényi sokaság nincs bizodalommal azok eránt, a’ kik vele szorosán eggyütt tartanak.” (Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1826. április 16. = KazLev. XX, 4621. lev., 11.)

⁴⁴ KAZINCZY, [Napló. 1828–1831. Pesti Útam. 1828.] = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 349.

⁴⁵ MATOLAY 1863, 210. (Kiem. O. L.)

viták és a végrehajtás miatt visszament Alsóregmecre. E sajátos helyzetnek köszönhető, hogy Kazinczy anyja több, részletes gazdasági utasításokat tartalmazó levelet írt Érsemjénbe. E levelek betekintést engednek a Kazinczy-ház mindennapi életébe, és az is látható, hogy Bossányi Zsuzsanna és fia 1801–1802-ben gond nélkül tudtak együttműködni egy birtokrész igazgatásában és egy bonyolult peres ügyben.⁴⁶

A végrehajtás, a birtokrész elvesztése „[1801. nov.] 7. Véghez méne. Hericz lett 14,523 f[orintot] [és] 44 x.[=krajcárt] [továbbá] 394 f[orin]tot pedig vetésért.”⁴⁷ Kazinczyék 1802. június 25–30-án végleg elhagyták a birtokot, és kiköltöztek régi alsóregmeci házukból.⁴⁸ A Hericz-részért tekintélyes summát kapott Kazinczy anyja: egy főszolgabíró 20 éves, egy kocsis 100 éves fizetését. Ennek az összegnek a kamataiból kitelt volna az az évjáradék, amelyet majd 1805-ben ajánlott fel fiának az osztályrész kiadása helyett.⁴⁹ Alsóregmec atyai birtok volt, a Hericztől kapott összeget tehát az özvegynek szét lehetett volna osztania gyerekei között a (szokás)jog alapján.

A szabadulás utáni első években Kazinczy érsemjéni lakást tervezett. 1802. december 8-án így írt: „Ér-Semjénben [...], hol megszabadulásom olta anyai örökségemben lakom, Alsó-Regmeczi atyai birtokomat, Széphalommal együtt, mely Regmeczhez fél óra, testvéreimnek hagyván.”⁵⁰

Kazinczy fogsága előtt sikeres hivatali pályát futott, és bizonyára megkísérelte folytatni ezt az életpályát. Feltevésünk szerint az 1803-as bécsi út elsődleges célja a hivatalkeresés lehetett, tehát királyi audienciára igyekezett – sikertelenül – bejutni.⁵¹ Kazinczy 1803. május 31. és június 14-e között volt Bécsben, előtte és utána hetekig Pesten tartózkodott (ekkor járt Tatán is). Kazinczy jövedelmeiből nem telt volna e költséges útra, vagy hitelből, vagy családi támogatásból fizette. Utóbbi feltételezésből az következik, hogy a család is bízott Kazinczy sikerében.

1803 végéig nincs nyoma a nevezetes családi vizálynak.⁵² Kazinczy ekkor még Érsemjénben lakott. 1803. november 19. és december 5. között megbetegedett, néhány napig élet-halál között lebegett. December végén Kazinczy anyja Kazinczy testvéréhez, Józsefhez költözött át Érsemlyénből, és tavaszig ott is maradt Alsóregmecen a gyermekágyban fekvő menyé mellett. A lábadozó Kazinczy mellett ezen a télen csak egy inas, egy „éltes parasztasszony” és egy „15 esztendő, teljességgel nem szép, de igen alkalmazos” s

⁴⁶ A levelek *Kazinczyhoz írt kiadatlan anyai levelek* címen az ItK-ban e lapszámmal egy időben (2017 végén) jelennek meg általam közölve.

⁴⁷ Uaz, 250; vö. még: KAZINCZY, [1801–1804] = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 180.

⁴⁸ KAZINCZY, [1801–1804] = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 181–182; Uő, *Az én naplóm* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 264–265.

⁴⁹ Péchy Imre Kazinczynak, Álmosd, 1805. augusztus 7., 53–54. = *KazLev.* XXIV, 5968. lev., 53–54. Az 1805 körül elmérgesedő vita során Kazinczy anyjának egyik ajánlata 1000 Ft évjáradékról szólt; a korban a törvényes kamat 6% volt.

⁵⁰ Kazinczy Benkő Ferencnek, Alsóregmec, 1802. december 8. = *KazLev.* II, 549. lev., 518.

⁵¹ Ennek nem mond ellent, hogy önéletrajzai szerint azért vállalkozott e költséges útra, hogy megköszönje a királynak a szabadulást. (KAZINCZY, *Pályám* 2009, 1128.)

⁵² Legalábbis az egykorú levelezésben – a visszaemlékező szövegekben természetesen van.

eleven lelkű leány”, Nagy Maris marad.⁵³ Ezzel kezdetét vette Kazinczy családi életének legviharosabb szakasza: a család azzal vádolta meg, hogy viszonya volt, és el akarta venni a cselédlányt. A „Maris ügy” összekapcsolódik az osztályrész kikérésével, amely végül durva veszekedéseket eredményezett Kazinczy és anyja, illetve testvérei között.

Végül Kazinczy anyja több választási lehetőséget kínált fel az időközben megnősült Kazinczynak, ő pedig az anyjától távol eső széphalmi birtokot választotta. 1805. szeptember 5-én írta debreceni orvos barátjának:

Én Széphalmot választottam lakóul és birtokul a' mellette való földeknek egy részét 's egynehány embert. A' két utolsót nem óhajtja Józsi és nem tudom mi lesz a' dologból. Sophie úgy 1 1/2 órányira lesz imádvá szeretett jó szüléjítől, én pedig Ipatmtól és napamtól, kik úgy szeretnek mint gyermekeket 's segéllenek. Legnagyobb az, hogy Semlyéntől esem messze, hol nyugodalmat nem várhaték.⁵⁴

Szintén 1805-ben kelt az a feljegyzése, amelyben a birtokosztozkodás kapcsán anyjától kapott, és hozzá írt leveleit dolgozta fel. Ebből az látszik, hogy inkább kényszer, mintsem szabad választás volt Széphalom:

Az én fantaziám után épült a' ház és így enyém! ezt írja Asszonyám a' harag tónusában, a' mellyben ez az egész írás feltéve vagyon. – De avagy az én fantaziám szerint tett rajzolást nem javallotta-e Asszonyám? kellett-e kérnem csak egy szóval is, hogy ne nagyolja? nem illet-e az ahhoz a' státushoz, a' mellyben én akkor voltam és a' mellyet akkor reméltem? Mielta a' fogságból haza jöttem, mondotta-e azt nékem Asszonyám ezen íráson kívül valaha, hogy a' ház enyém? 'S látván, hogy hetedfél esztendei szenvedésem minden reményeimet felforgatta, 's abba a' korba tett, hogy kisebb épülettel is beérhetem magamat, akkor, midőn a' Regmeczi zálogos portió kiment a' kezünkől 's Asszonyám kéntelen vala ház felől gondoskodni, nem azt kívánta-e a' közhaszon, hogy Asszonyám ne új költséggel terhelje az erszényét, hanem ezt építse fel 's szálljon belé? Úgy annak a' summának is vetődött volna haszna, a' mi ezen épületbe tétetet, 's azt a' Capitálist is lehetett volna használni, a' mi a' Regmeczi új házba 's új konyhába verődött. Én ezt akkor is mondtam volna, mikor a' Regmeczi ház építéséhez nyult az öcsém, ha tudtam volna, hogy ott ház akar épülni; mert Semlyénbe költözésemmel megmondtam, hogy én, nem magam hagyván oda Regmeczet, hanem Regmeczről eltoltatván, többé a' Széphalmi épületre 's birtokra számot nem tartok.⁵⁵

Még 1814-ben is keserű szájjal emlékszik vissza Kazinczy:

az Anyám megszappene, 's Péchy Imre által kezembe adata egy Irást, mellyben lakásomat Széphalomra téteti, egy parányi birtokocskával, melly hozzám egy egész téli napi távolságra feküdt. Acceptáltam, hozzá tévén hogy reményem hogy az Anyám ezen elfogadhatatlan propositio elfogadását gyermeki tisztelem' jeléül fogja venni, és látván hogy úgy el nem élek, meg fogja javítani.⁵⁶

⁵³ [Kazinczy Ferencz Följegyzései] = KAZINCZY, Pályám 2009, 123. – Részletesebben: ORBÁN László, *A Maris históriája = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 451–464.

⁵⁴ Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek, Nagyvázmér, 1805. szeptember 5. = KazLev. III, 812. lev., 424.

⁵⁵ [Kazinczy Ferencz Följegyzései] = KAZINCZY, Pályám 2009, 145. [Kiem. O. L.]

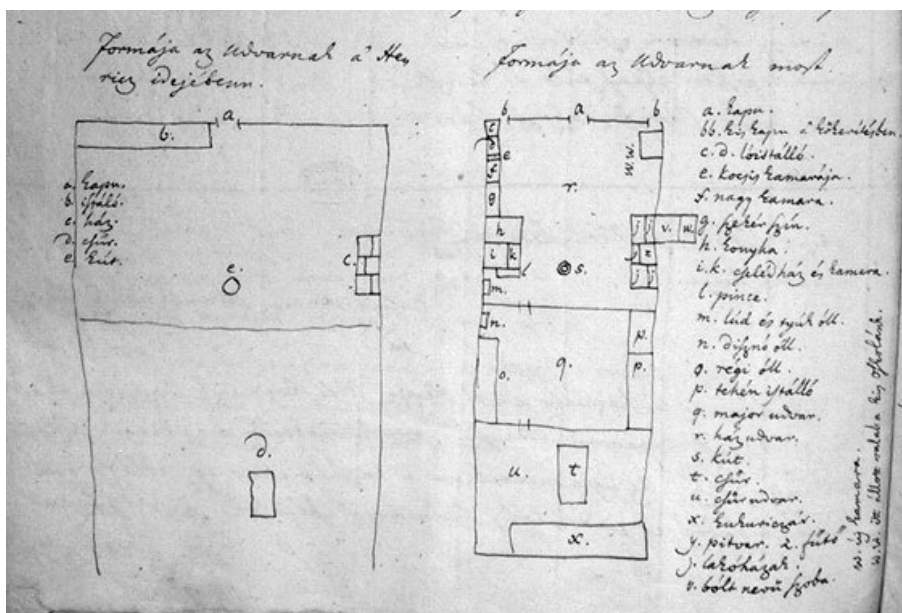
⁵⁶ Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43, 11. tétel.

Kazinczy szabadulása után nem feltétlenül akart Széphalomra költözni. A ház túl nagy, készületlen, romos, évekig juhakolnak használta József öccse, a birtok rendezetlen. De a gazdasági kényszer (nincs hivatal, gazdálkodnia kell valahol), a családi veszekedés után a megbékélés vágya, a családalapítás (a Nagykázméron élő Török család közelsége) és talán egykori álmai Széphalomról összességében ide kényszerítették.

2.3 A gazdasági épületek tervei és valósága

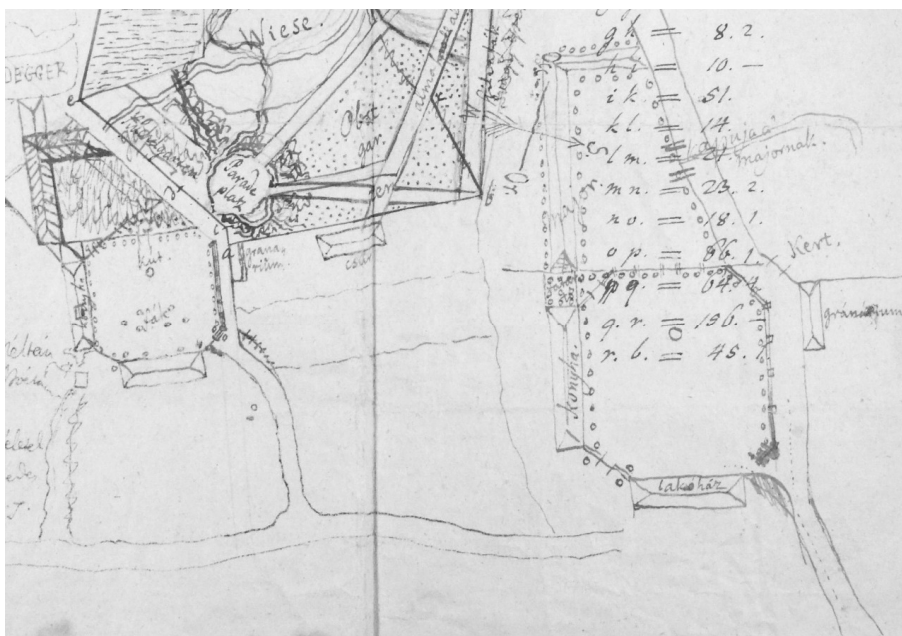
A fennmaradt rajzok szerint a lakóépületből kilépve az udvarra, bal oldalt a külső konyha és egyéb gazdasági épületek, jobb oldalt a magtár, szemben egy falon túl a majorság, vagyis az istállók álltak, illetve álltak volna Kazinczy terve szerint. A lakóház és a gazdasági épületek egy része közös udvarra nyílt. Ez az elrendezés mutatja, hogy a mindennapok része a gazdálkodás, amely legalább olyan fontos, mint a reprezentáció vagy a kényelem.

Az házhoz kapcsolódó gazdasági épületek, az udvar és a majorság mintája az alsóregmeci birtok lehetett. Kazinczy a fogság előtti években az alsóregmeci szülői házban lakott. A birtokról Kazinczy 1794-ben részletes leltárt készített, és lerajzolta a birtokközpont területét és épületeit is.

Kazinczy autográf rajza az alsóregmeci épületekről, 1794
MTA KIK Kt., RUI 4r. 261, 309b.

Vessük össze ezt a képet a Kazinczy által készített épülettervrajzzal:

Kazinczy 1. tervrajza, részlet: ház, gazdaság, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 5.

A széphalmi tervrajzon alul látható a Sátoraljaújhely–Alsóregmec közötti országút (balról jobbra, délről északra). A bal oldali rajzon jól látható a javítás, eredetileg a major kissé el lett volna forgatva. Jobb oldalt kinagyítva megismétli az udvar és a majorság javított rajzát. (A jobb oldali rajz alatt sötétebb tintával az alsómihályi földmérő írása van.)

A lakóépület és az országút között szántó és/vagy rét található. Az országúttól a beköthető út az udvarra vezet, tehát a lakóépület bejárata az udvarról nyílt, és az országút felől nem volt ajtó (ellenben Jakobey festményével). Az udvar közepén kút van (ennek helye ma is feltárható lenne, hiszen mély és kiépített kút volt), és a terület fákkal vagy bokrokkal van körbeültetve. Az udvaron a lakóháztól balra található a „konyha”, amely valójában több funkciójú és tagolt gazdasági épület (ez a 2. tervrajz és az alsóregmeci minta alapján állítható) és a fáskamra („fatartó”). Jobbra fa- vagy bokorsor és kerítés határolja az udvart, a kerítés túloldalán tovább megy az út, az úton túl a magtár (granarium) és a csűr található, körülötte szántó vagy rét. Az udvar északnyugati (a rajzon jobb felső) sarkán egy kapu vezet át az angolkertbe. Az udvar végében a házzal szemközti kerítésen egy kapu vezet át a majorba. A majorság két oldalán istállók vannak, a negyedik oldalán bizonyára kerítés van, amelyen egy kapu nyílik az útra. Az út túloldalán konyhakert van.

Az alsóregmeci birtokközpont gazdasági épületeinek elrendezése alapvetően azonos a széphalmi tervekkel. A gazdasági szekció egyaránt hármastagolású:

1. Udvar: lakóház, közepen kút, szélen külső konyha és a hozzátartozó kamrák, „fatartó” (1. terv), cselédház, istálló és szekérszín (2. terv belső házrajz).
2. Major, azaz „marha akol” (2. terv).
3. Csűr, magtár.

A széphalmi gazdasági épületek tervei a korabeli középnemesei mintát követik. Kazinczy egyaránt szánta birtokközpontnak és angolkertnek Széphalmot.

A 2. *terv* rajzon olvasható, fentebb idézett 1799-es levél szerint Kazinczy átengedi Józsefnek Széphalmot, ha nem térne vissza a fogságból. Ez valójában formalitás: nincs tényleges birtokában Széphalom, az anyja nem adta ki még az apai örökséget sem (az apai alsóregmeci birtokrészéhez tartozik). És mivel 1795-ben jószágvesztés réme is fenyegette Kazinczyt, nincs is oka változtatni a birtokok tulajdonosi szerkezetén Bossányi Zsuzsannának.⁵⁷ Nem tudható, hogy volt-e valódi hatása Kazinczy fogságból tett kéréseinek a birtokra vonatkozóan.

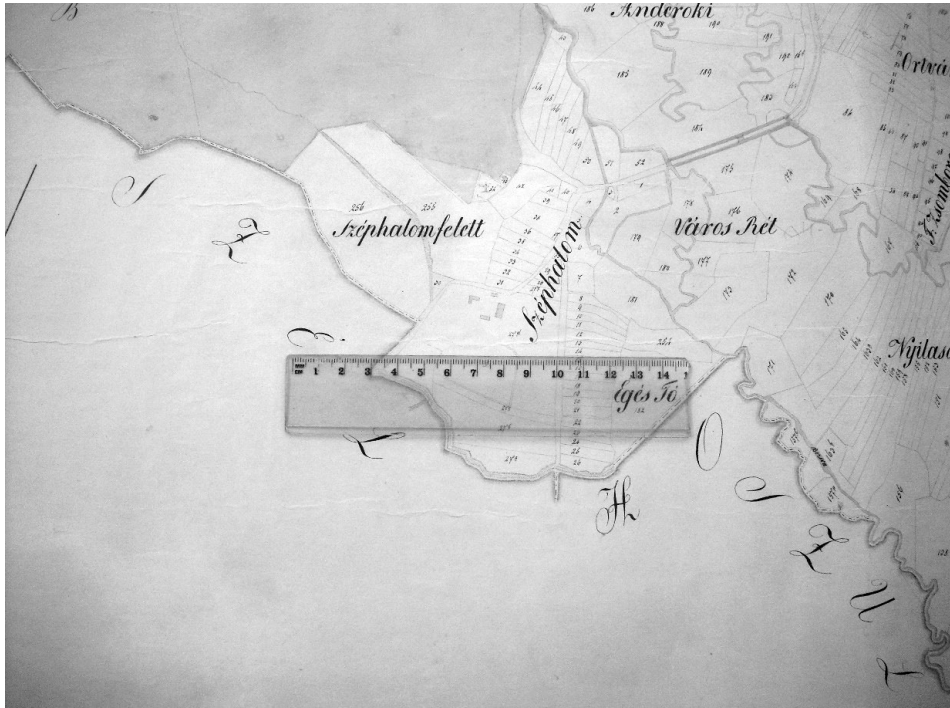
A ház készületlen, a kert rendezetlen: ha Józsi lakóhelyéül választaná, akkor legalább nem romlana az állaga, és Kazinczy szabadulása után visszakérhetné. Hiszen csak akkor adná át, ha nem tér vissza, de mivel határozatlan időre van ítélve, ez bármikor bekövetkezhet. Józsefnek tehát nem érdeke befejezni, lakhatóvá tenni a félig kész épületet. Ezért is használja csak gazdasági épületként, juhhodályként. Az épületek efféle funkcióváltása nem rendkívüli.⁵⁸ A befejezetlen ház lakatlanul állt, állapota leromlott, a tervezett gazdasági épületek nem épültek meg, a már kiirtott földeket felszántották, és nem tagolták utakkal, nem ültették be a tervezett növényekkel. Nincs különösebb adatunk arról, hogy a fogság alatt bármit is közölt volna a család Kazinczyval a széphalmi épületről vagy birtokról. Bizonyosnak látszik, hogy Széphalom hasznosítása nem a fogságban lévő Kazinczy vágyai szerint történt. Kazinczy anyja bérbe adta a széphalmi kocsmát, több más közeli ingatlannal együtt Goldgráber Józsefnek. A szerződés szerint 1799. január 1-től 1804. december 31-ig használhatta a bérlő a kocsmát, a malmot, a sör- és pálinkafőzőt. Ezelőtt a jószágokat „ugyan csak arendában Burger Jónás Zsidó” bírta. A bérleti díjat és kamatait Bossányi Zsuzsannának vagy Kazinczy Józsefnek kellett átadni.⁵⁹

A gazdasági épületek Kazinczy idején lassan, de feltehetően az eredeti tervek szerinti helyére épültek meg. Egy 1863-as kézíratos úrbéri térképen látható néhány épület:

⁵⁷ „Szentandrás Horváth Antal, Zemplén megye másodalispánja már a letartóztatásokat követően utasítást kapott arra, hogy a letartóztatottak vagyonát lefoglalja. Kazinczy tulajdonában nem volt zemp-léni vagyon, az alispán mindenesetre lefoglalta édesanyja két szőlőjét (Újhelyen és Sárospatakon).” (Ifj. BARTA, *i. m.*, 286.)

⁵⁸ Egy különös példa erre: az egyik alsóregmeci épület, mielőtt kertészház lett, „töltőház szolgálatot tett. Sőt Ildik József alatt Templomit is.” (Kazinczy 1794-es autográf feljegyzése: MTA KIK Kt., RUI 4r. 261., 307b.)

⁵⁹ A szerződés szövegét közli: *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában*, összegyűjt. HÖGYE István, Sátoraljaújhely, 1990 (Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 30), 9–11.

Az 1863-as úrbéri térkép részlete
A térkép jelzete: MNL Sátoraljaújhely, U. 3.

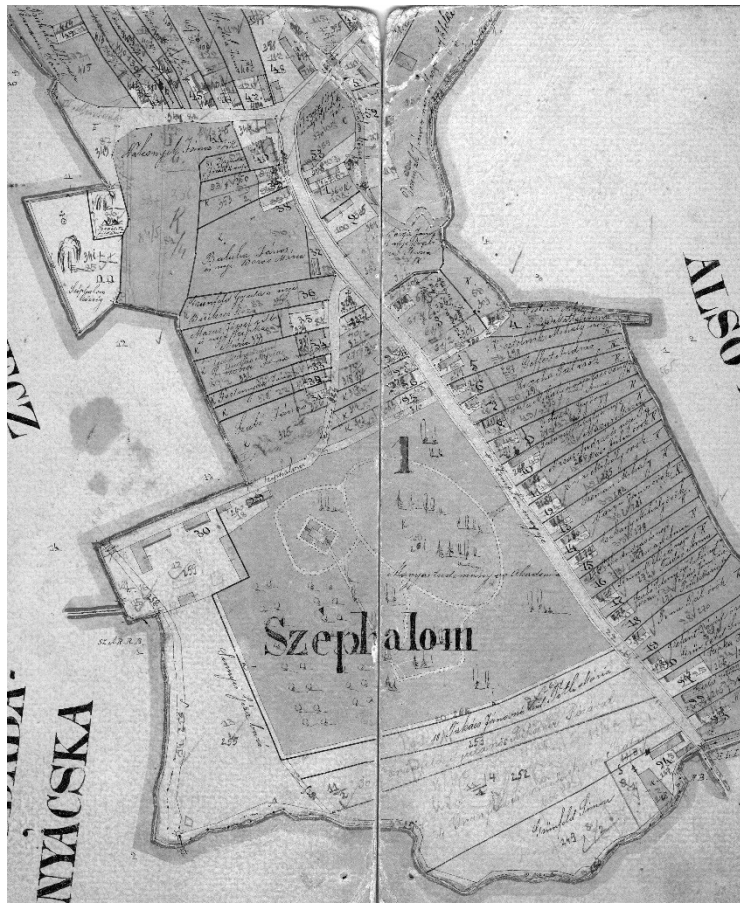
A rajzon beazonosítható Kazinczy lakóháza: az országúthoz legközelebbi épület. E térképen a melléképületek a terveknek megfelelően az udvar két oldalán (tervekben: konyha és magtár), illetve szemközt (tervekben: istálló) láthatóak. Utóbbi L alakú épület szárnya a tervekhez képest a másik oldalon van. Nincs adatunk arra, hogy vajon Kazinczy korabeliek-e ezek az épületek, vagy a halála óta eltelt 30 évben készültek-e. De mivel Kazinczy halála után egyre inkább leromlott a birtok általános állapota, nem valószínű, hogy új gazdasági épületeket emeltek volna a haszonbérloők. Az épületek közül ma már csak a kertészház áll: ez a többször felújított épület tehát 1863-ban már létezett.

Kazinczy gazdasági épületeiről a szöveges emlékekben az alábbiakat találtuk: 1806-ban „elkészült az istálló”, „1808-ban a' tyúkól épült. Ősszel pedig a' konyha”, „tulajdon embereimmel építettem 1810. azt a' cselédházat, melly Udvarom mellett túl az úton áll”.⁶⁰ 1814-ben azt írta Kazinczy, hogy „ez idén HAT épületet építettem. Konyhát, csúrt, conventionista házat, pályinkaházat, ólakat”.⁶¹

⁶⁰ KAZINCZY, *Széphalom és házi dólgaím* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 158–160.

⁶¹ Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148, Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43., 11. tétel.

Az 1901-es kataszteri térképen több, részben a mai telekhatáron kívül eső mellék-épületeket láthatunk, amelyek az 1863-as úrbéri térképen még nem szerepelnek. Ezek ma is állnak, illetve ebben az évben bontják el őket.

Széphalom kéziratos úrbéri térképe, 1901
Borsod-Abaúj- Zemplén Megyei Levéltár⁶²

1863-ból szöveges magyarázatot is ismerünk a változásra:

Most a háztól észak-nyugat felé építettett egy csinos kertészlak, azon kertész számára, ki a házra, a síremlékre, s a kertre felügyelend, és a netaláni látogatóknak a szobákat megnyitja. A háztól nyugat felé az egész terjedelmes belsőségnek egész hosszából elhasitva leend a gazdasági udvar és kert, minden szükséges gazdatiszt lakával, cselédek lakaival,

⁶² Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár: <http://www.bazlevalt.hu/news.php?extend.38.2> [letöltve: 2017-07-02].

istálókka, juhakkal és csúrral, melyek kis részben megújították s áttették, legnagyobb részben azonban újból állították, nagy részt a lerombolt falak köveiből.⁶³

Tehát a kertészlak 1863-ban vagy az ez előtti években épült; a gazdasági épületek kisebb része megmaradhatott, nagyobb részét 1863 után építette az Akadémia: részben a széphalmi ház köveiből.

3. A kert

3.1. Az angolkert terve

1790-ben a széphalmi birtok központja irtatlan bozótos és erdő volt. Az eddig feltöretlen területek művelésbe vonása gazdaságilag is indokolt volt, mivel 1787–1789-ben:

[a] háború Belgrád körül folyván, a' terméseknek becse lett, 's akkor kezdék az emberek a' haszontalan cserjék' irtogatását. Pénz II. Józsefnek bölcs igazgatása által sok volt az országban, 's így minden gyarapodott, 's a' földmívelő hasznot remélhetvén, neki feküdt a' gazdálkodásnak.⁶⁴

A két tervrajzon nem a meglévő, hanem a tervezett növényzet található, hiszen Kazinczy leírásai szerint elvadult bozótos, fás terület volt 1790-ben és 1794-ig csak a növényzet irtása történt meg. A kert területének jelentős részét mezőgazdasági termelésre fogta volna be Kazinczy: kukoricás, konyhakert, gyümölcsös, szőlő, rét és erdő található a rajzon. A kert egy kisebb részén lett volna pázsit, de az erdő előtti dombocskán egy pagodaszerű épület rajza látható. E kerti lak előtt lévő és szabad kilátást biztosító rét és az odavezető kanyargós (Kazinczy szavával: csavargó) út, az erdő és a gyümölcsös között a hegyekre tekintő nyílás, a háttérben lévő fás terület (a rajzon néhány nagyobb fa is látható), továbbá a kert többi sugarasan elrendezett útja összességében angolkertet sejtet. A kert tudatos megtervezését jelzi, hogy az épület jobb felső sarkából, ahol Kazinczy dolgozója volt, egyenes vonal húzható a kerti lakhoz, úgy, hogy a kilátást nem akadályozza semmi. Az udvar sarkán lévő kapun (c'-vel jelölve), a pázsiton és a réten keresztül néz egymásra a két épület.

Az országútról a mezőn átvezető út nem egyenesen ment a ház frontjához, hanem bekanyarodott az udvarra, ugyanis az udvarról nyílt a bejárat. Ez az elrendezés első-sorban gazdaságilag értelmezhető, de rokonítható azon tájkertekkel is, amelyeknél „a szabadmezők közvetlenül az urasági épületnél végződtek, amelyhez széles, lapos kanyarokat leíró kocsit utak vezettek”⁶⁵

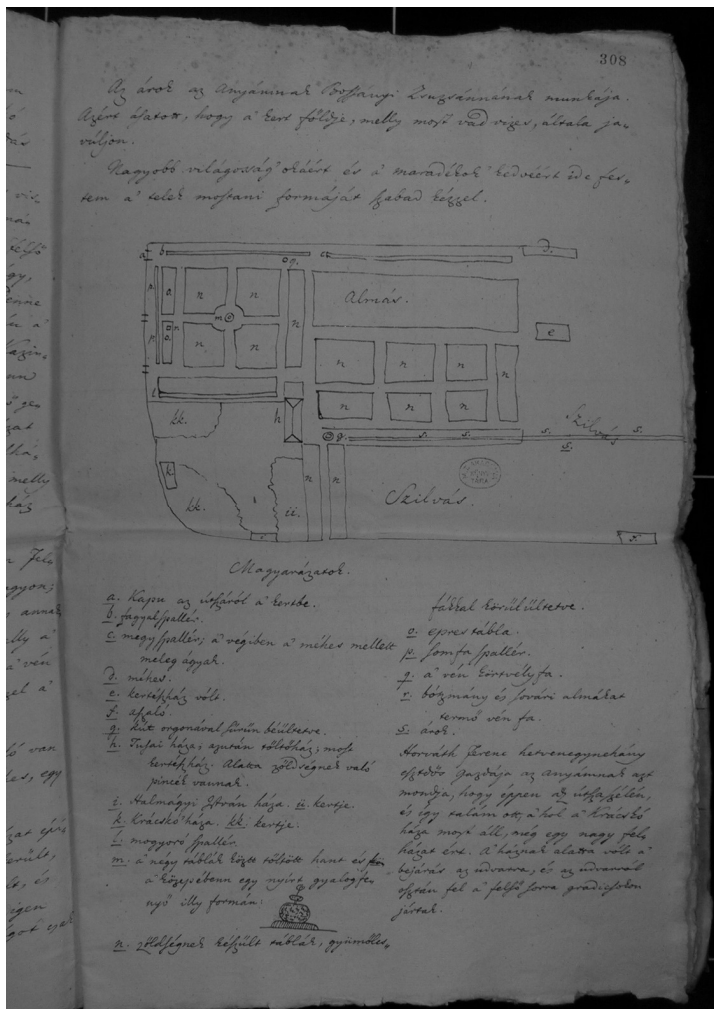
Kazinczy kéziratos feljegyzései között megtalálható a család alsóregmeci birtok-központjának 1794-es rajza. Az alsóregmeci kert területe az észszerű gazdálkodás

⁶³ MATOLAY 1863, 210. (Kiem. O. L.)

⁶⁴ Kazinczy autográf feljegyzése a zempléni levéltári munkája során a Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratokhoz készített *Mutatóban* (katalógusban). (MNL Sátorajújhely, IV–A. 1000/b, bejegyzés a Fasc. 153. No. 350. sz. tételhez. Közli: HÓGYE, *i. m.*, 82.)

⁶⁵ Lásd a Brown kerttervezési szabályrendszerét bemutató fejezetet Granasztói Olga tanulmányában.

jegyében van hasznosítva. Egyetlen egy gazdaságilag haszontalan díszítőelemet találunk a rajzon: négy zöldéséges ágyás „közt töltött hant és a közepébenn egy nyírt gyalogfenyő illy formán: [rajz]”.

MTA KIK Kt., RUI, 4r 261, 308a

Kazinczy tervrajzai e szigorú gazdálkodásra kényszerülő középbirtokosi környezetben minőségi különbséget jelentenek. A fogság előtti időszakból szórványosan fennmaradt adatok jelzik, hogy Kazinczy a terveiben szereplő angolkertet valóban létre akarta hozni. A cserjés-fás területeket irtatta, és igyekezett növényeket is beszerezni. Kazinczy talán még reménykedett egy jól fizető hivatalban, legalábbis anyját ezzel biztatta. Barátja és alkalmazottja, Aszalay János levele szerint: „A Te [kin]t[e]tes Asszony miólta el ment a Te [kin]t[e]tes Úr, mindíg kedvetlen, szomorú, ki vevén azt a napot,

a' mikor a' Te[kin]t[e]tes Úr a' Secretariusság felől írt. Ekkor tökéletes öröme volt.” Ugyanitt írta Aszalay, hogy eperfát fog beszerezni. (Ez talán nem is a széphalmi kertbe került, hiszen az 1795. március 11-i levél szerint nincs eperfa Széphalmon.) Ugyancsak Aszalay írta, talán már Széphalomra gondolva:

A' Magot még sem vettem-el, mert a' föld annyira nedves még, hogy a' kertész nem dolgozhat. Gálszécsbe egynehány Eperfát ígértek, 's az innepbe el is küld érettek a' Te[kin]t[e]tes Asszony. Szivesen adják.⁶⁶

1794. november 6-án Aszalay már angolkertbe vagy díszkertbe illő növények beszerzéséről számolt be:

A' jövő héten esendő vásár' alkalmatosságával Fried ur által fog venni egy ferschlángot, mellyben e' következő kerti dolgok lesznek zárva.

Eleagnus angustifolia. Két gyökeres galy. Tavasz Józsefi vásárkor leszúrni való galyakat is ígér a' botanicus kertész

Cytisus laburnum; most ebből csak magot küld, de tavasszal galyakat is, a' midőn nem lesz ártalmas lenyese.

Morus fája egyetlen egy van, minden ifjak nélkül. Magvat nem hoz soha. Tavasszal próbára küld akar ötven galyat. Én csak leveleket küldöttem ebből, melly már, reményem, kezénél van a' Tek. Urnak. Ezekon kívül magától a' kertész még ezeket ígérte:

Licaeum Europaeumból gyökeres galyat küld most.

Sambucus racemosa vagy veres gyümölsöt hozó bodzafa. Nevezetes az Anglus kertekben. Tavasszal küld.

Tamerix Gallica, most 1 gyökerest, tavasszal gallyakat eleget.

Hibiscus Syriacus. Kék és feje virágot hoz, és azt mindjárt második esztendőben. Edénybe van ültetve, hogy a' téli hidegtől megőriztessék. Ritka fátska. Most magot küld.

Asclepias fruticosa. Mag után nő. Most küld magot. Selymet terem. Mustra lesz belőle a' Ferschlángban. Tavasszal ültetődik Edénybe. Télben olly szobában áll, melly nem fűl. A' nagy hideg, a' nagy meleg ellensége.

[...]

A' Báró Orczy László kertjébe kétszer voltam már ki, de ki kell mennem vagy hatszor, ha esmerni akarom azt. A' Plánomot megígérte a' kertész, de minthogy kezénél nincs, most azt nem küldhetem. Azon leszek, hogy a' vásárkor azt is megküldjem.

[...]

A' király rabjai ma, vagy holnap hozatnak Budára, azt hallani. A' kir. Tábla fogja őket meg ítélni.⁶⁷

Ez a levél bizonyítja, hogy 1794 őszén Kazinczy valóban angolkertet vagy angolkertre emlékeztető részeket kívánt létrehozni Széphalmon. Pár héttel később Kazinczyt is elfogták. A tavaszra ígért beszerzésekből semmi sem lett, hiszen Aszalayt is letartóztatták 1795 márciusában és 3 évre ítélték. Ő a grazi börtönben halt meg.

⁶⁶ Aszalay János Kazinczynak, Alsóregmec, 1792. április 1. = KazLev. II, 399. lev., 256.

⁶⁷ Aszalay János Kazinczynak, Pest, 1794. november 6. = KazLev. II, 456. lev., 388–389.

3.2. A széphalmi kert valósága

1790-ben a széphalmi ház helyén elvadult bozótos, cserjés volt, egy 1814-es levél szerint: „házat építeték Széphalmon egy akkor tüskékkal benőtt tetőn”.⁶⁸ Ennek ellenére Kazinczy a kertje tervezésekor joggal reménykedett a sikeres megvalósításban is.

Fogsága idején a birtok tervezgetésekor „sok kedves órákat is csinálnék vele magamnak.”⁶⁹ A család teljesíti Kazinczy kérését, elkészítteti a birtok felmérését, eljuttatja Kazinczyhoz a tervrajzot. Azonban Kazinczy Széphalomra vonatkozó terveit, levélbeli kéréseit legfeljebb csak a fogság elején teljesítik, legalább is a szabadulásakor tapasztaltak szerint.

Néhány adat a fogság idejéből, amelyből Kazinczy kérései, tervei láthatóak: Kazinczy anyja és öccse, József 1795. március 11-én közös levelet írt a budai fogságba. József beszámolt eperfa- és „holmi különös jövesü magok” Regmecre érkezéséről, továbbá mórabóra (mirabella szilva) oltóágak beszerzéséről is. Nem írt azonban arról, hogy e növényeket hová tervezték ültetni, ahogy arról sem írt, hogy a Kazinczy milyen fákat hozatott, és hová:

Váradról hoztam vagy három latnyi Eperfa magot már most alig hiszem hogy a föld fagya ki mennyen, hogy el vetethessem. Kassáról is ígért Doctor Vitzay Ur holmi különös jövesü magokat a többi között olyan termésnek a magvát is mint a tyúk tojás, van fejr is osztán olyan Barnás is mintha kék volna Lasztomérbúl pedig Morabene gallyakért fogok küldeni ott van egy igen szép Morabene szilva fa, hanem azok a fák a mellyeket Bátyám Uram hozatott még sem érkeztek meg.⁷⁰

Kazinczy válaszlevelében részletezi kéréseit:

Az öcsémet még arra kérem, hogy múltán a föld' fagya, azokat a fákat, a mellyeket el-fogattatásom előtt a kert' útjaira temettettem-el, ültettesse egy sorban valami olly helyre, a hol a föld már mívelve volt; egy sorban azért hogy kiszabadulván (a mit bizonyosan reménylhetünk) könnyen lehessen kiásattatnom, és másuvá ültetnem; – mívelt földbe pedig azért, mert az újonnan feltört földbe a fa nehezebben ver gyökeret. Legjobb volna, ha oda ültetné, a hol a sambucus rubra mellett tavaly a virágok állottak. – Az ősszel ültetett eper mellett rhus toxicodendron is van eltemetve egy helylyt, azokat is el kell ültetni. – Viczaynak azt izenem, hogy míg a fák ki nem pattogzanak, eleagnus angustifoliából szurdaljon-le annyi jöveseket, hogy belőle nékem is adhasson. András Bátyám uramat pedig, a leg-hívebb háladatosság mellett tisztelvén, kérem, méltóztassék számomra meggyet oltattni.

Parancsoljon Asszonyám Tímár János Gazdámnak, (ha megmaradt) hogy a vetésemre, kertemre jó gondot viseljen; a mint kijegyztettem, és a karókat már leveretni elkezdették,

⁶⁸ Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43., 11. tétel.

⁶⁹ Kazinczy öccsének, Kazinczy Józsefnek, Buda, 1795. augusztus 17. = KazLev. XXII, 5421. lev., 34–35.

⁷⁰ Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József – Kazinczy Ferencnek Alsóregmec, 1795. március 11. – A szöveget az eredeti kéziratból idézzük: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 183., 3. tétel. (A le-
vélrészlet eddigi megjelenése: KazLev. II, *Előszó*, XXII., a teljes levél hamarosan megjelenik az ItK-ban, lásd a 45. lábjegyzetet.)

könnyű sövényt fonattasson (erre a' gazt a' patak szélén lévő 's rétnek készített cserjében vágják; az öcsém kimutatja) 's hogy a' pinczémnek baja ne legyen, vigyázzon.⁷¹

Ugyanezen a nyáron így érdeklődött leendő gazdaságáról: „– a' fenyőfák közzül hány él, és a' kajszin baraczk és zwergli körtvély megfogamzott-é? [...] Az őszi ortásomnak tudom használt a' nagy hideg 's ideji eső.”⁷² Az első megjegyzés talán Széphalomra vonatkozik, talán Regmecre, a második bizonyosan Széphalomra, hiszen erdőirtásról⁷³ és saját birtokról írt.

Kazinczy a fogságból Alsóregmecre küldi az oltóágakat és magokat, eszerint Széphalmon még nincs oltásra alkalmas alany. Széphalmon két akácfa van (ez látszik a tervrajzokon is), továbbá mandulafa ültetésére is megkérte korábban öccsét, Józsefet. Az akácfaikat bizonyára Kazinczy ültette/ültettette, erre utal a birtokos személyrag, a fák tehát fiatalok, ezért is aggódhat megmaradásuk miatt:

Ha melegebb lessz az idő, Viczay postán kap egy skatulyácskát, benne körtvély ágak lesznek oltani, 's baraczk és virág 's csemete magok. Az oltó gallyakat nagy gonddal oltassd el Regmeczen a' kertbe. Szebb gyümölcsöt nem is képzelhetni, 's megérdemli ezt a' gondoskodást. Vigasztalhatatlan volnék, ha hasztalan volna küldésem. A' baraczk igen szép és jó. Egyiket Jancsival és Úzával ettem meg, 's akarom hogy azt Fanny szurja-be egy virágcsuporba, 's úgy vidd Regmeczre, megírván nekem, hogy Fanny szúrta-be. A' megjegyzeteket pedig az anyja fogja elültetni, és az is Regmeczre megyen. A' Fanny magvára egy F. az anyjára egy C. lessz téve, 's kérlek el ne téveszd. A' többit kérd Asszonyámat hogy Assz[onyá]m nyomja földbe. – Ha a' csuprok Regmeczre érnek, a' magokat a' földdel markold-ki, 's úgy ültessd el mindjárt oda, a' hol nekik örökre szállani kell, az az a' táblák' széleibe, mert ha csuporba maradnának az első esztendőbe sem fognának jól nőni. – A' Széphalmi ház előtt való két akáczomra nagy gondod legyen, 's írd meg ha élnek é? – Mondolát ültetél e?⁷⁴

Szabadulásakor azonban egy megváltozott világba került. Az angolkert szitokszóvá vált Kazinczy családja előtt, egy érv volt Kazinczy ellen: gazdálkodásra alkalmatlan az, aki angolkertet tervez. Egy 1806-ra vonatkozó 1828–1829-es emlékezés szerint: „[...] magam ültetém kertemet, magam oltottam fáimat; míg lakásomat oda nem vevém, addig ott egy galagonyánál egyéb nem volt. Vendégem többére ott talált, sáros kezekkel.”⁷⁵

⁷¹ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. március 11. = KAZINCZY, *Fogságom* 2011, 156–157. A Kazinczy család kertjeinek egy beszállítója Kazinczy barátja, a kassai orvos Viczay József volt, aki a kassai szabadkőműves páholy egyik alapítója és helyettes főmesztereként Kazinczy páholytársa volt.

⁷² Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. július 29. = KAZINCZY, *Fogságom* 2011, 180.

⁷³ *Ortás* (táj.): egy erdő fainak tövestől való kiásása, erdőirtás.

⁷⁴ Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Brünn, 1798. január 10. = KAZINCZY, *Fogságom* 2011, 185.

⁷⁵ KAZINCZY, *Pályám emlékezete [II.]* = KAZINCZY, *Pályám* 2009, 557.

3.3. Angolkert helyett Emlék-kert

Kazinczy egy 1816-ban kelt levelében így jellemezte *Az én életem...* című autobiographiáját: „Ez a munka egészen Anglus kert. Eggy szép az az interessans scénától a másikkig viszem az olvasót téveszgető úton, úgy hogy soha se tudhassa, mi fog következni. [...] A humor, a csintalanság, a víg, a szomorú, a didacticus partiák szépen váltják fel benne egymást”.⁷⁶ Az emlékezés és a tér összefonódó metaforái meghatározó elemei Kazinczy önéletírásainak. Az emlékező akkor tudja legsikeresebben felidézni az emlékeit, ha képzeletben újra bejárja az emlékezés tereit. Ha egy helyen nevezetes eseményekhez vagy személyekhez kötődő tárgyak, emlékművek vagy fák helyezkednek el, akkor azok emlékezeti hívószavakként működnek. Segítségükkel felidézhetők az egykor volt történetek, események. Kazinczy emlékezetkertként szemlélte önéletírásai ilyen – filológiai adatolható – hívószavak köré felépülő történetekből, emléksorokból állnak. És bizonyos, hogy Kazinczy kertjében a lánya síremléke és az elültetett növények mind-mind jelentős emlékezeti támpontok is egyben.

Kazinczy kertjében talán minden részletnek emlékekkel teljes jelentése, története volt. Egy nagyléptékű, nagy költséggel létrehozott kert megvalósítása eltávolodik a tulajdonos személyiségétől, amikor közreműködik egy profi kivitelező és a növényeket nagy tételben szerzik be. Cserey Farkas írta: „Kettőztet igyekezettel dolgozom Botanicus kertemnek fel állításába, és az idén kül földrül néhány száz plantát kapván magul, le irhatatlan öröömre szépen kelnek azok [...]. Remélem, nagy segittségemre leszen czéломnak el érhetésibe Wildenow, kire van most bizva a Berliini királyi Botanicus kertnek directioja, és a kivel úgy is szövetségbe lévén – reménlem, hathatós Segédem leszen.”⁷⁷

Egybefüggő nagy területen kialakított költséges angolkert helyett „interessans scénák”-ból [érdekes jelenetekből], azaz személyes emlékek részleteiből rakható össze Kazinczy egykori kertje. Egy-egy növény egy-egy emberre, eseményre emlékeztet:

Mondjad a Mélt. Grófnénak, kérlek alázatosan, hogy a két Robinia tele volt rakva veres ákáczt fürtökkel. Dísz volt kertemnek, s nekem a kegyes Adó miatt nagy kevélységem. 26 anyaméhem volt; már 18 rajom van; Zseni azt kívánta, hogy az egyik raj Virginia nevét kapja, s a szomszédja Eugéniát. Kedvét töltém, s a kettő mellé Aurélia, Marcella és Emilia jött.⁷⁸

Grófnédtól ajándékba vett fáid élnek, a veres ákáczt másodszer virít, a Platanus, későn bár, kizöldült.⁷⁹

A két ákáczt meg fogamzott, a Nagy Urtól 1811ben hozott rózsám él és bimbózik. Sok gyöngyvirágom kiveszett.⁸⁰

⁷⁶ Kazinczy Kölcsey Ferenchez, Széphalom, 1816. május 22. = KazLev. XIV, 3219. lev., 210.

⁷⁷ Kazinczy Kölcsey Ferenchez, Széphalom, 1816. május 22. = KazLev. V, 1115. lev., 26.

⁷⁸ Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1822. június 18. = KazLev. XVIII, 4088. lev., 92.

⁷⁹ Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1822. július 22. = KazLev. XVIII, 4097. lev., 112.

⁸⁰ Kazinczy Fazekas Istvánnak, [Széphalom], 1813. június 17. = KazLev. X, 2458. lev., 420.

Ez azt is jelenti, hogy Kazinczy ültetései véletlenszerűek, hiszen a dísznövényeket nagyrészt ajándékba kapta.

Nincs adatunk arról, hogy Széphalmon lett volna fabérmálás – egy név fába vésése – vagy faültetés egy nevezetes vendég tiszteletére, emlékére. Lehet, hogy nem volt erre alkalmas nagyságú és minőségű fa. Hiszen Kazinczynak hajlandósága bizonyára volt, és erre méltó vendég is bizonyára érkezett.⁸¹ A fogság előtti tervrajzokon csak két, még karózásra szoruló akácfa van berajzolva.

Széphalom képi ábrázolásain sem szerepelnek nagyobb fák, és a 19. századi emlékezők sem említenek tekintélyes fákat.⁸² Az 1901-es úrbéri térkép részletesebben ábrázolta a területet, az épületeket és fákat is berajzolta, itt sem látni ma már nem ismert nagyobb, különálló fát.⁸³ Egy 1975-ben kelt erdészeti jegyzőkönyv szerint van „néhány 200 évnél idősebb KTT [kocsánytalan tölgy] egyed”. Bizonyára a sírkerttől a déli kijárat felé vezető tölgy sor egyedeiről van szó. De a fák életkorában biztosan téved, hiszen megemlítette volna Kazinczyt, ha a birtok kijelölése idején lettek volna 20–30 éves tölgyfák a kert mai területén. Ugyancsak itt olvasható, hogy a „szájhagyomány szerint a sirok mellett most is élő 160–180 éves kocsányostölgy egyedeket annak-idején maga Kazinczy Ferenc ültette”.⁸⁴ Erre sincs adatunk: Kazinczy gyertyánokat ültetett a sír köré, de az 1859-es ünnepélyen már nem volt tekintélyes fa a sírkert környékén.

Kazinczy kertje inkább a virágoké volt, mintsem a fáké. Halála előtt néhány nappal Sophie felvetette mindkettejük közeli halálának lehetőségét. Erre Kazinczy, „[a] jóságos ember maga elé révedt, szót sem szólt, virágait nézegette”.⁸⁵ Később a még gyermek Kazinczy Lajos így írt nővérének, második Iphigeniának: „Kedves Fizsim, igen szépek a kerteink, a Papa ablaka alatt egy szép virágos háromszegletű kertecske van. A falon az ablak felett egy szép szőlőlugas nyúlik fel. Meg nem ösmerné [?], oly változások történtek; megérdemli a Széphalom nevezetet.”⁸⁶

⁸¹ A „fabérmálás” a kor bevett szokása volt, egyfajta emlékművé szentelték a kert fáit a vendég monogramjának bevésésével; lásd Kazinczy pannonhalmi útleírását: *Kazinczy útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra* = KAZINCZY Ferenc, *Magyarországi utak*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 144.

⁸² Lásd a Vasárnapi Újság 1860-as, 1863-as beszámolóit: MATOLAY Viktor: *Kazinczy-ünnepély Széphalmon (1859. dec. 30.)*, Vasárnapi Újság, 1860. január 8. (továbbiakban: MATOLAY 1863), 16–20.

⁸³ Lásd 61. jegyzet.

⁸⁴ A erdészeti felmérés jegyzőkönyve a Magyar Nyelv Múzeumában található.

⁸⁵ *Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése*, s. a. r. V. BUSA Margit, Győr, 1986 (továbbiakban: *Török Sophie levelezése*), 32.

⁸⁶ A levél 1833 körül kelt, idézi: PÁSZTOR Emil, *A tizenötödik aradi vértanú*, Bp., 1979, 19–20.

4. A temető

4.1. Phigie-emplékhely és a sírkert⁸⁷

Az első sír Kazinczy és Sophie első gyermekének sírja. 1806. augusztus 18-án, egy-éves és tíznapos korában halt meg Kazinczy Iphigénie, akit Phigie vagy Fizsi néven becéztek a szülei. A temetés augusztus 21-én volt Széphalmon. Kazinczy alig több mint két hónapja, június 10-én költözött Széphalomra, de felesége és gyermeke még Nagykázmérban maradt. A gyermek a katolikus Török család kúriájában halt meg. Ezért jelentőségteljes, hogy Kazinczy felszenteltette a széphalmi kert egy részét, és sírkertet alakított ki:

Megholt 18d. Aug. Kázmértt. – Még akkor nap írtam a' Kassai Püspöknek, hogy kertemnek azt az egy nyomát, a' hová a' gyermek temettetni fog, engedje felszenteltetni, 's megengedte. Ott fekszik, itt Széphalmon, sírban, nem kriptában. Jobbja 's balja mellett én és Sophie fogunk fekünni. Harang és ének nélkül tettük földbe. A' Plebánus csak halkal végzette-el a' mit tőle tiszte kívánt.⁸⁸

Kazinczy református, Sophie katolikus, a fiaik reformátusok, a lányaik katolikusok voltak. A katolikus pap által felszentelt sírhelyet közös családi sírnak szánta Kazinczy, és ez akarátának megfelelően így is lett. A vegyes felekezetű család így egy közös nyughelyre kerülhetett.

A Kazinczy-sírban tehát középen nyugszik Iphigenia, jobbra mellett Kazinczy, balja mellett Sophie.⁸⁹ A mai sírkövön nincs rajta Iphigenia neve. A sírkövön rosszul van felírva Kazinczy halálozási dátuma és Sophie neve is: a 'Zsófia' névalakot ugyanis nem használták.

A fenti idézet megadja, hogy a házaspár melyik oldalon nyugszik. Ehhez azonban tudni kell, hogy az elhunytak fejjel az egykori kúria, a mai emlékcarnok felé vannak eltemetve. A síremlékeket ugyanis áthelyezték a sír túloldalára.⁹⁰ Talán a gazdasági épületekkel körbevett lakóház képe ad magyarázatot arra, hogy miért temetkeztek „fordítva” (fejjel a ház felé) a sírkertben. Noha Kazinczy azt írta, hogy rálát a dolgozószoba ablakából Fizsi sírjára, arra is találunk adatot, hogy éppen egy melléképület zavarta

⁸⁷ Lásd e folyóiratszámában Granasztói Olga tanulmányát, különösen *A szabadkőművesség hatása* című fejezetet a szabadkőművesség emlékezetkultuszáról és ennek hatásáról a (sír)emlékművek létrehozására.

⁸⁸ Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. augusztus 24. = KazLev. IV, 978. lev., 277. [Kiem. O. L.]

⁸⁹ A Kazinczy Lajos nevében Becske Bálint által megírt családi emlékezés szerint: „Az a Báro Szepes kisasszony, akinél elhalt, engemet [Kazinczy Lajost] igen szívesen látott, és nekem azt az ajánlatot tette, hogy a temetést Ő fogja elvégeztetni, de megboldogult anyám nekem mindig azt írta, hogy ha meghal, vitsem Széphalomra, és úgy temettessem oda, amint azt az én atyám még életében meghagyta. Egyik oldalán a kis Iphigeniának ő és a másikon az anyám feküdjenek.” (A fiktív naplót idézi PÁSZTOR Emil, *Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról*, ItK, 79(1975), 2. sz., 194. – A napló szerzőségét ugyanő tisztázza a már idézett művében: PÁSZTOR 1979, 29.)

⁹⁰ Erről lásd még az emlékoszlopot bemutató fejezetet.

a kilátást a háztól a sírokig.⁹¹ A ház közvetlen környezetében gazdasági épületek, ólak voltak, csak az országúti oldalon maradt szabadon a kilátás.⁹² Vagyis nem volt olyan zavartalan összeköttetésben a sírkert és a ház, mint ma a sírkert és a ház helyén álló Emlékcarnok. Az emlékoszlopot pedig éppen azért helyezték át a sír emlékcarnok felőli oldaláról, hogy szebb legyen a rálátás. Kazinczy és Sophie egész életére kiható tragédia volt az első gyermek elvesztése. A gyermek sírjának elfelejtése a „hálás utókor” legnagyobb vétsége.

Jakobey Károly két festménye közül a sírt is ábrázoló képén jól látható még a kőkereszt; a ház felől nézve a sorrend: emlékoszlop, kőkereszt, sír.⁹³ A kereszt katolikus elhunytat jelöl, de nincs megbízható adatunk arra, hogy Fizsire, Sophie-ra vagy mindkettőjükre emlékeztetett-e. A sírkő felirata – ha volt egyáltalán – lekopott. Becske Bálint szerint Fizsit és Sophie-t egyaránt jelölte a síremlék, Dankó Imre 1956-ban Sophie sírkövének vélte, míg Pásztor Emil 1979-ben Fizsi keresztjének.⁹⁴ Dankó szerint „[a] régi sírkő előtt félig földbesüllyedve áll Kazinczy Ferencné külön sírköve, egy kereszt”. E megjegyzésből nem világos, hogy az emlékoszlop (régii sírkő) mögött, a mai helyén, vagy tényleg előtte a sír felett volt-e a kő. Megjegyzendő, hogy eszerint 1956-ban még megvolt a kereszt a sírkövön, amely azóta letört és elveszett.⁹⁵ A sírkövet feltehetően 1886-ban, az emlékoszlop áthelyezésekor és a kovácsoltvas kerítés készítésekor mozdították el a helyéről.⁹⁶

A kőkereszt ma az emlékoszlop mögötti fánál félig földbe süllyedve, csonkán áll. 1983-ban a megrongálódott kereszt elé egy újat helyeztek el, ám ekkor sem került Fizsire emlékeztető jel a sírra.⁹⁷ A Kazinczy-házaspár közös széphalmi életének kezdő és végpontja ez a sírhely.⁹⁸ Kazinczy a gyász hatására elmenekült otthonról: „Leányom halálán támadt bánatom elvert innen hazulról. Szepesbe szaladtam fel, ’s [...] láttam Hotkóczot, mellynek tündéri fekvését ’s Anglus bújkálójit olly közönségesen csudálják.”⁹⁹ Kazinczy ezen útján írta meg Fizsit gyászoló, *Eggy gyermek’ sírkövére* című

⁹¹ Egy 1863-as leírás szerint a „gazdasági épületek némi maradványai részben a ház és a sír közt, más részben is a házhoz igen közel, czélszerűtlenül voltak helyezve.” (MATOLAY 1863, 210.)

⁹² Lásd Jakobey Károly 1859-es festményeit (*A Szép és a Jó: Kazinczy és a művészetek: Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban* (katalógus), szerk. Kovács Ida, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010, [továbbiakban: PIM Katalógus 2010] 167.) és a Vasárnapi Újság 1860-as cikkét (MATOLAY 1860.)

⁹³ PIM Katalógus 2010, 167.

⁹⁴ PÁSZTOR 1979, 9. – Becske Bálintot is Kováts Dániel idézi: Kováts, *i. m.*, 122.

⁹⁵ Kováts Dániel idézi Dankó Imre *Széphalom* c. munkáját (1956): Kováts, *i. m.*, 122.

⁹⁶ Kováts, *i. m.*, 122.

⁹⁷ Kováts, *i. m.*, 122.

⁹⁸ Török Sophie Nagyváradon halt meg 1842. február 14-én, holttestét fia, Kazinczy Lajos vitette Széphalomra. (PÁSZTOR 1979, 29. – Pásztor Emil adatforrása Becske Bálint valós alapokon nyugvó, de fiktív Kazinczy Lajos-naplója volt.)

⁹⁹ Kazinczy Kulcsár Istvánnak, Széphalom, 1806. szeptember 22. = KazLev. IV, 994. lev., 314. – Hotkócról bővebben lásd Granasztói Olga tanulmányának *Kazinczy kertészeti elvei* című fejezetét.

epigrammáját. A költemény a görög–római mitológia Ámor és Psyché motívumát idézi fel, ennek háttéréről leveleiben is beszámolt:

A' gyermek noha csak esztendő's és tíz napos volt, nagy hajlandóságot mutatott a' képek eránt. Guido Réni-nek egy Amorja, 3 lábnyi magasságú vásznan, legkedveltebb tárgya volt, mint ő maga a' legérdemesebb Psychéje a' kis Istennek. [...] Elhányta csörgettyűjét 's bábjait, 's kinyitott újjal mutatott a' falon függő olajos festésekre [...].¹⁰⁰

Az epigramma – a szó eredeti jelentésének megfelelően – sírfeliratnak készült, mert „Phigienek is sírköve lesz!” A vers a görög síremlékek mintájára íródott:

A' még gyermek Ámor megragad egy szép leány gyermeket, 's ajakára nyomván szent csókját, azt a' maga mátkájának eljegyzi. Görögül mind a' lélek (a' mit itt a' leány jegyez), mind a' Lepe Psychének hívatván, ezt a' mennyei Jegyest Psychének nevezték-el és Lepeszárnyakat adtak neki. [...] Szepesi útam alatt magam ültem a' szekerben 's ezeket forgattam. Akkor támada ezen Epigrammám.

IPHIGENIA.

K. F.nek és Gr. T. S. A.nak gyönyörúségek, egyetlen örömök.

Szül. N. Kázmértt, 1805. Aug. 8. d.
megholt ugyan ott, 1806. Aug. 18d.

Téged nyájas Anyád' karjáról Ámor ölelt-el,
'S égő csókjai közt, szép Phigie, Psyche levél.
Most az Olympus' örömtájékai fognak-el immár
Isteni szép Jegyese'd' isteni szép Jegyesét.
Jaj, de Szüléidnek szívek mély gyászba merüle,
Ah, pillants szerelemmel alá, 's mondd: Él Phigie, 's téged
Kedves Atyám, 's téged nyájas anyácska, szeret.¹⁰¹

A levél egy emlékmű tervével folytatódik. Kazinczy Antonio Canova olasz klasszicista szobrász egyik művének másolatát akarta felállítani lánya sírjához.¹⁰² A terv azonban nem valósult meg. Fizsi sírjának környékét csak növényekkel ültette be Kazinczy:

Körültettem [a sírt] ősszel boszkéttal, hogy a' kertben járók szemei elől a' hely elrekesztessék. [...] Ezen esztendőben ősszel a' temető mellett le az árokig szilvást ültettem, 's a' temetőig vett oltványokat 's vad fákat. A' szilvás 1809 termett először. Az oltványok többnyire ki veszték.

A sírkerthez még nagyobb fát sem ültetett Kazinczy, inkább bokrok és virágok övezhették. Sophie egyik levelében arról írt Kazinczy halála után, hogy Kazinczy sírján néhány ágat levágott, és így egy kis természetes kápolna alakult ki.¹⁰³ Matolay Viktor

¹⁰⁰ Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. augusztus 24. = KazLev. IV, 978. lev., 276.

¹⁰¹ Kazinczy Cserey Farkashoz, 1806. szeptember 25. = KazLev. IV, 1000. lev., 325–326.

¹⁰² Erről lásd e folyóiratszámában Granasztói Olga dolgozatának *Az emlékezés kultikus megnyilvánulásai* című fejezetét.

¹⁰³ *Török Sophie levelezése*, 42–43.

1860-as cikkéből tudható, hogy az 1859-es emlékünnepeken „négy óriási cserfát” ültettek a sír mellé,¹⁰⁴ tehát ott és akkor nem volt jelentősebb fa. Jakobey Károly 1859-es festménye szintén fák nélkül ábrázolja a sírokat.¹⁰⁵ Nem volt magas lombkoronájú fa a sír mellett.

4.2. Az emlékoszlop

A jelenleg Kazinczy sírjánál látható emlékoszlop 1983-ban készült. Ifj. Pál Mihály szobrászművész munkája arányaiban és formájában pontos másolata a Török Sophie által 1833-ban állíttatott emlékműnek, a felirata azonban javítva és szebben lett bevésve.¹⁰⁶ Az eredeti emlékmű kövei jelenleg az emlékcarnok mögött, tető alatt vannak letéve, kivéve a legnagyobb alapkövet, amelyik oldalára fordítva néhány méterre található az emlékcarnoktól – bizonyára a súlya miatt.

Az eredeti emlékmű feliratának betűi egyenetlenek, hibás vésetűek és festésűek, a sorok rosszul vannak tördelve. Mivel ez a nagyon kevés korabeli emlékek egyike a kertben, felújítása és méltóbb helyre állítása joggal vethető fel, noha már 1863-ban rossz állapotban volt: „Mi a siremléket illeti, ez egy pár évig fennállhat ugyan még, de néhány év multával egy ujjal kell felcseréltetnie [...]”¹⁰⁷

Az emlékoszlop mintája Claude Mathieu Delagardette [De la Gardette] *Monument pour la ville de Blois* című 1801-ben készült emlékműve volt, amely Charles-Paul Landon *Annales du Musée...* című kötetében¹⁰⁸ található meg. Kazinczy e forrást ismerte.

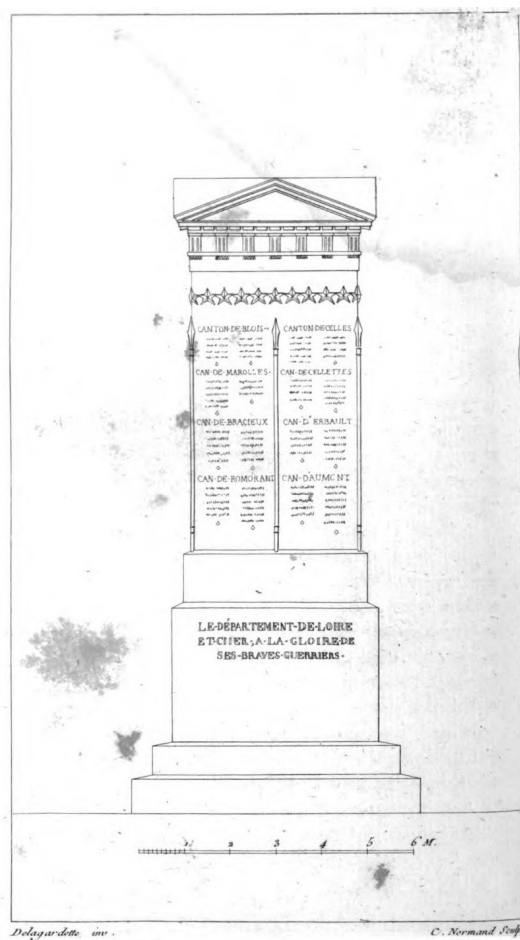
¹⁰⁴ MATOLAY 1860, 16. (VÚ. szerk. jegyzet.)

¹⁰⁵ PIM Katalógus 2010, 167. (A kép jelenleg az MTA Művészeti Gyűjteményben van, ltsz. 71.)

¹⁰⁶ KOVÁTS, *i. m.*, 118–123.

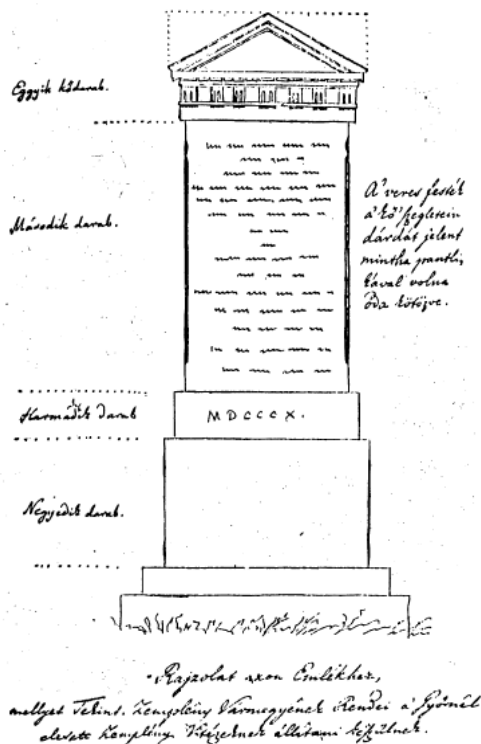
¹⁰⁷ MATOLAY 1863, 210.

¹⁰⁸ Charles Paul LANDON, *Annales du Musée et de l'école moderne des beaux-arts*, 2. kötet, Párizs, 1805, 45.

Claude Mathieu Delagardette [De la Gardette], Monument pour la ville de Blois, 1801 = LANDON 1805, 45.

Török Sophie nem véletlenül választotta e tervrajzot. Kazinczyt ugyanis éveken keresztül foglalkoztatta Delagardette rajza. Ez alapján tervezte meg 1809-ben a győri csatában részt vett zempléni hősök emlékművét.

Kazinczy autográf rajza: a győri csatában részt vett zempléni hősök emlékműve, 1809
MNL Sátoraljaiújhely, IV. 1001/d. Loc. 206. No. 390.¹⁰⁹

A Delagardette-féle oszlop hős harcosoknak állít emléket, ezért választhatta mintául Kazinczy. Dessewffy Józsefnek így írt 1809-ben:

Ímhol mégyn Landon parancsolatod szerint. [...] Az Újhelyben állítandó Emléknek az én ízlésem azt a' rajzolatot választaná, a' melly itt a' IIdik Évszak füzetjében a' 23dik rézen áll, és a' mellyet Delagardette készített. A' Dóriai Rend triglyphjei és minden egyéb tulajdonságai nagyon jól illenek katonai célra.¹¹⁰

¹⁰⁹ A rajzot tartalmazó kézirat megjelent: HÖGYE, i. m., 21. Kazinczy rajzát és a francia mintát egymás mellett jelentette meg: NAGY Ágoston, „Elestjeink' oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni”? A sátoraljaiújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei, Sic Itur ad Astra, 65(2016), 60. A vármegyének benyújtott terv nyomtatásban is megjelent: DESSEWFFY József, KAZINCZY Ferenc, Cserneki és Tárközi Gróf Dessewffy József és Kazinczi Kazinczy Ferenc kiküldött Táblabíráknak Vélemények a' Tek. Zemplény-Várm. Rendeihez a' Győrnel MDCCCIX. Jún. XIV. elesett Vitézeknek állítandó Emlék' dolgában, Sárospatak, 1811.

¹¹⁰ Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 24. = KazLev. VI, 1522. lev., 464.

A vármegye azonban nem Kazinczy és Dessewffy tervét valósította meg, hanem egy piramisformájú emléket állíttatott.¹¹¹

Évtizedekkel később Török Sophie tehát Kazinczy egyik tervét valósította meg a neki állított emlékoszloppal. Valószínű, hogy az özvegy nem Landon metszetét, hanem Kazinczynak a zempléni hősök emlékművéhez készített rajzát használta fel. A Landon-féle emlékmű lándzsáit Kazinczy rajzán vésett és pirosra festett hornyok jeleztek, és csillagai is lekerültek. A megvalósult Kazinczy-emlékoszlopnál is elmaradtak a katonai jelképek, természetesen a pirosra festett vésetek is. Megmaradt viszont a dór oszloprend és a triglifek, amelyek áttételesebben utalnak a „katonai célra”. Ezt az utalást Kazinczy fejté meg, ugyanis az általa tervezett Csokonai-emlékmű mintájául is ugyanezt a Delagardette rajzot választotta egykoron:

Én a' Csokonai emlékjét ezen rajzolat szerént szabtam elébe a' Metszőnek, a' mint azt Alku levele is mutatja, mellyre az előre felvett pénzt jegyzette-fel; de Jóniai renddé változtatván Dóriait, mivel Csokonai nem volt katona.¹¹²

Az emlékoszlop nem katonai jellegét a tetejére helyezett kehely adja meg, és a szerényebb, emberközelibb méretek. A győri terv ugyanis lényegesen magasabb, kb. 5,7 méteres oszloppal számolt. A francia eredeti minta átalakítása részben Kazinczy (katonai díszek elhagyása), részben Török Sophie (kisebb méret, kehely) érdeme, és ezért – a kor fogalmai szerint – eredeti és értékes művészi munkának tekinthetjük.

Az emlékoszlopról átfogóan ír Kováts Dániel monográfiájában, a feliratok pontos szövegét, történetét és szerzőségét is tisztázza.¹¹³ A sírfeliratok esztétikai minősítése több mint kényes kérdés, mégis érdemes talán e szempontból is megvizsgálni az emlékoszlopot. A sírfeliratokat óhatatlanul életrajzi eseményekre vonatkoztatja az olvasó.

A síremlék nyugati oldalán található „felirat nemcsak azzal közöl pontatlan adatot, hogy 73 évesnek mondja halálakor Kazinczyt, hanem azzal is, hogy az emlékkő állítását 1831-re teszi” – írta Kováts Dániel.¹¹⁴ A felirat nyelvileg is zavarba ejtő: „a' sűrű halállók' s a' magáénak is esztendejében” bizonyára azt jelenti, hogy 'abban az évben, amikor sokan mások és ő maga is meghalt, vagy talán azt, hogy 'a halálos járvány évében, amelyben ő maga is meghalt'. A feliratot bizonyára Török Sophie fogalmazta

¹¹¹ Kazinczy a Magyar Kurírban 1821-ben megjelent cikkében tudósított az emlékmű felállításáról, amely teljesen eltért az általa javasolttól: „A' pyramis' tetején egy alkalmas nagyságú aranyozott golyóbis áll, 's alatta nyolcz kisebb, hasonlóképen aranyozva. Az oszlopláb' négy oldalain ugyan-annyi tábla van, ugyan-csak aranyozva, 's ezek adják a' Felülírásokat.” (Idézi Váczy János: *KazLev. XVII, 623.*) A felállított emlékmű későbbi történetét is feltárta Nagy Ágoston idézett tanulmányában egészen az 1948-as elbontásig: „az MKP által diktált új emlékezetpolitikai koncepció jegyében véghatározat született az eltávolításáról, a helyén pedig partizánemlékművet állítottak fel.” (Nagy Ágoston, *i. m.*, 78–81; ugyanitt képek is láthatók az emlékműről.)

¹¹² Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 24. = *KazLev. VI, 1522. lev.*, 464–465.

¹¹³ Kováts, *i. m.*, 118 skk.

¹¹⁴ Kováts, *i. m.*, 119.

meg, és ő saját állítása szerint is hibásan írt és beszélt magyarul, ezért inkább németül levelezett.¹¹⁵

A déli oldalra a hű barát, Dessewffy József sírverse került. A vers első sora pontatlan: „Hatszor tíz télen át Íróink’ dísze, vezére” ugyanis csak akkor lehetett volna Kazinczy, ha már 12 éves korában író és vezér lesz. A vers zavaros képek sorozata: Kazinczy „a nyelv tolla”; száll, miközben meredten fekszik; a lelke a hant felett lebeg, miközben a szellő is viszi.

A keleti oldalon – Kováts Dániel szerint – Ormós László verse olvasható. Ormós 1833-ban még csak 19 éves ifjú volt. A vers szerint az elhunyt „zivatar”-ral küzdött, és magát is zivatar sújtotta le. A ’zivatar’ szó Kazinczy korában is azt jelentette, mint ma, tehát nem volt képes senkit sem lesújtani, bizonyára a ritmikai kényszer miatt helyettesíti a vihart vagy a villámot. Kazinczy nem hősi küzdelemben halt meg, hanem betegségben, és amivel életében küzdött, nem volt hatással halálára: ezért nincs megfajtása a ’zivatar’-nak. E hősi tematikát folytatja „a’ Haza éljen! vesszek el én bár” – örök közhelye is, de ezt is nehéz lenne Kazinczy életére és munkásságára vonatkoztatni. (A fogságát nem gondolta soha a hazáért való szenvedésnek, inkább szerencsétlenségnek vagy hatalmas igazságtalanságnak: távol állt tőle az ossziáni költői szerep.) A „csillagkoszorú fed Olimpusz egében” kitétel a teljes görög mitológiát megidézi, elsősorban a villámokkal lesújtó Zeust, aki mellett nehéz elképzelni Kazinczyt (noha zivatarral küzdött). Szerencsésebb lett volna a költői mivolta valamely ismert és letisztult jelentésű szóval – Helikon, Árkádia – utalni. A „csillagkoszorú” vajon költői vagy hadvezéri dicsőséget jelent? De a koszorú halottakat szokott „fed”-ni (az élőket koronázza), ezt erősíti meg a „Most nyugoszol” megállapítás is: így Kazinczy halottként került a halhatatlanok közé. Az északi oldal „Széphalom sírva gyászol Tégedet” kezdetű felirata érzésünk szerint kifogástalan.

5. Az emlékhely kialakulása a 19. században

5.1. A ház lebontása, az Emlékcsarnok építése

1829. június 15-én a rendezetlen adósságok miatt végrehajtás alá került a széphalmi birtok, Kazinczyék bérlőként maradhattak otthonukban. Kazinczy 1829. július 7-én így írt pannonhalmi barátjának, Guzmics Izidornak: „Engem itt mindenemmel, házammal, embereimmel, földjeimmel, rétjeimmel és ingó ’ ingatlan holmimmal exequálának, ’ most mind azt arendában bírom, míg az Isten rá segéll, hogy a’ pénzt letehetem.”¹¹⁶ A széphalmi birtokot tehát Kazinczy már életében elvesztette. A legidősebb gyermek, Eugénia szerint elképesztő szegénységben éltek az utolsó években: „2–3 napig nem

¹¹⁵ „[Kazinczynak] az volt a legnagyobb öröme, ha hibásan írtam vagy beszéltem. Derűsen nevetett, hogy a felesége milyen ügyetlen [...]” (Török Sophie Guzmics Izidornak, [1831. október] = *Török Sophie levelezése*, 31.)

¹¹⁶ Kazinczy Guzmics Izidornak, 1829. július 7. = *KazLev. XXI*, 5012. lev., 71. Vö. még: Kazinczy Fáy Andrásnak, Széphalom, 1829. június 20. = *KazLev. XXIII*, 5914. lev., 387.

láttunk kenyeret”¹¹⁷ Toldy Ferenc szerint sokszor csak az ették, ami a konyhakertben termett, Kazinczy ezért legyengülten kapta el a kolerát.¹¹⁸

Kazinczy halála után özvegye csak néhány évig tudott Széphalmon maradni, valamikor 1833 után és 1838 előtt ki kellett költöznie.¹¹⁹ Lehetséges, hogy ezután is a településen maradt, de egy parasztházban, Toldy ugyanis ezt írta Guzmicsnak 1837. május 14-én: „...a szegény özvegy szegény állapotban, egy parasztszobában teng, gondolom Széphalmon.”¹²⁰

Török Sophie 1842. február 14-én halt meg Nagyváradon Szepesy Annánál. Halála után szegénységi bizonyítványt kértek és kaptak gyermekei. 1842. december 21-én Zemplén vármegye a hivatalos irat kiadását így indokolta meg: „köz tudomásunkra lenne, hogy ezen árvák Néhai Édes Atyjok a világi gazdálkodással semmit nem gondolva egész életét a tudományok művelésébe és így a Királyi Felség és Honna s a Köz jó előmozdításába töltötte le, annyira, hogy háza népe fenntartására tett kölcsönzések miatt végsőleg lakháza is bírói foglalás útján elvétetett, így később özvegye Szendrői Gróf Török Sónia élte utolsó napjaiban csak jó Atyafiai és Felebaráti segedelmekből nyerhette meg élelmét.”¹²¹

Vahot Imre 1854-es visszaemlékezése szerint Kazinczy fia, Bálint megpróbálta „ezen jószágot nagybátyjától [vissza]váltani”, hogy a lakhelyet és a kertet megújítsa.¹²² Kováts Dániel szerint egy másik fiú, Antonin vissza is váltott egy részt a nagybácsitól.¹²³ Annyi bizonyos, hogy a birtok (vagy annak egy része) Kazinczy egyetlen még élő testvérének, Józsefnek tulajdonában volt, de arra nincs adatunk, hogy a hitelezőktől hogyan és mikor került hozzá Széphalom. Sem a hitelezők, sem József nem költöztek be, hanem bérbe adták a birtokot. A kert és a ház lehangoló állapotba került az 1840-es 1850-es évekre. A Kazinczy fiúk nem sokat tehettek a szülői házért, a szüleik sírját őrző kertért.

Petőfi Sándor 1847-es verse és úti levelei közismertek: „Én voltam ott, láttam a pusztulás és feledés legszívzaggatóbb, legelkeserítőbb képét...”¹²⁴ Vahot már idézett leírása

¹¹⁷ PÁSZTOR 1979, 17.

¹¹⁸ ORBÁN László, *Toldy Ferenc: Valami Kazinczy Ferenc életéhez K[azinczy] Gábor elbeszélése után = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 17. kötet, szerk. Kováts Dániel, Sátorajjújhely, 2007, 35–39.

¹¹⁹ Török Sophie ugyanis 1833-ig Széphalomról keltezte leveleit, de 1837. február 24-i levelében már Sátorajjújhelyre kéri a válaszlevelet. A közbenső időszakról nincs ismert levele. (*Török Sophie levelezése*, 65–66.)

¹²⁰ Idézi Busa Margit: *Török Sophie levelezése*, 22.

¹²¹ MNL Sátorajjújhely, IV. 1001/h. Loc. 353. Közli: HÖGYE, *i. m.*, 107–108.

¹²² VAHOT Imre, *Kazinczy Ferenc = Magyar- és Erdélyország képekben*, Pest, 1854, 84–88. – Hosszabban idézi: KOVÁTS, *i. m.*, 126.

¹²³ KOVÁTS, *i. m.*, 106. (Sajnos a forrását nem közli.)

¹²⁴ PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez = PETŐFI Sándor, Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, kiad. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor Összes Művei, V.), 66.

szerint a ház „most [...] juhakolul és magtárul használtatik; ablakai vályoggal rakván be, födele szalmával van kifoltozva”. Vagyis Kazinczy József nem csak a fogság alatt tartott/tartatott juhokat Széphalmon... Arany Jánost ugyanaz az elkészerítő látvány fogadta 1855-ben, mint Petőfit tíz évvel korábban: még mindig zsidó haszonbérlok lakják a házat, a Kazinczy család sírján pedig pulykák legelnek.¹²⁵ E leírások szerint rossz állapotban volt a szalmával (Arany szerint részben zsindellyel) fedett tető, és a lakóépület sohasem készült el: Petőfi és Arany is két-három lakható szobáról írt.

A változás az 1859-es Kazinczy-centenárium ünnepségeihez köthető. Az országos megemlékezések felhívták a figyelmet az elhanyagolt Széphalomra. Az ünnepségsorozat egyúttal az önkényuralom elleni tiltakozás is volt. Ekkor kezdeményezte az Akadémia azt a közadakozást, amelynek célja a birtok megvétele, az épületek és a kert rendbetétele és a leszármazottak támogatása volt. A gyűjtés jelentős összeget, 60 000 Ft-ot eredményezett.

Az évforduló eseményeiről több újságcikk is beszámolt, kiemelkedik ezek közül a Vasárnapi Újság széphalmi tudósítása Matolay Viktor tollából.¹²⁶ A szerző képet is közölt: *Széphalom (Kazinczy Ferencz háza és sírja)*. A kép 1859-ben vagy azelőtt készült, és maga a szerző mellékelte a cikkhez. A meg nem nevezett rajzoló távlati képet adott, mintegy igazolva Kazinczy elképzelését: festői látvány a nyílt mezők felett egy kis halmon lévő ház a zempléni hegyekkel a háta mögött. A rajz szerint nem nyúlik egyetlen fa koronája sem a ház felé, nincs magas lombkoronájú fa. A ház és a sírkert vonalától az útig mező vagy szántó van. Egy vékony fás sáv mögött a hegyekig szántóként megművelt terület látható. Az egykori erdős Ligetnek és a megálmódott angolkertnek nyoma sincs. Matolay Viktor a cikke szerint jól ismerte a helyet:

Sokszor látom én e vidéket, mert utam gyakran erre visz [...]. Tekintsük meg magát a képet, melyet leírásunkhoz mellékelünk. Messziről látni itt Széphalomot, [...] a ház, melyben lakott, s melyet végzetszerűleg soha be nem fejezett, ott áll, egy domb tetején, melynek csak szegélyét látszik képezni a kert. Ennek fáit közt van a sír, – de a domb, pedig csak néhány vékás szántó föld, üresen áll. – Reményilem, a Kazinczy-alapítvány kezelőinek figyelmét ki nem kerülendi, s hogy azt, a házat el nem takaró gyér bokrokkal együtt a kerthez foglalják, kiegészítésül a Széphalom nevezetnek. [...] [A ház] meszeletlen, [...] szalmával van fedve, s [...] görbül már fedele [...].¹²⁷

A kép nem pontos: a ház jobb és bal szárnyán egy-egy ablakkal többet rajzolt, és a tetőt is magasabbra emelte Kazinczy rajzaihoz és Jakobey-festményekhez képest. A ház közvetlen közelében mindkét oldalon melléképületek látszódnak. Lényegében ugyanilyen fák nélküli környezetben ábrázolta a házat Jakobey Károly két ismert festménye 1859-ből.

¹²⁵ Arany János levele Ercsey Sándornak, Nagykovács, 1855. október 19. = ARANY János, *Levelezés 2, Levelezése 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16), 313–314.

¹²⁶ MATOLAY 1860.

¹²⁷ MATOLAY 1860, 17.

A ház országút felőli ábrázolása¹²⁸

A képen az országút felőli front közepén bejárat van, pedig itt a valóságban ablak volt. Az út hátrakanyarodik a ház nyugati oldalához, az egyetlen ajtóhoz. Jakobey másik festménye a ház sírkert felőli képét adja.¹²⁹

1859 után Dessewffy Emil, az MTA elnöke intézkedett, hogy a birtokot megszeresse az Akadémia. A „köztulajdonba” került ház állapotát Matolay Viktor 1863-ban részletesen bemutatta ugyancsak a Vasárnapi Újságban.¹³⁰ Itt az 1860-as cikkének illusztrációjával egybevágóan mutatta be Széphalom látványát:

az országút felett vagy 80 ölnyire, eddig egy pár holdnyi szántó föld terül el, melynek végében van a kert, s ennek észak felé eső felében elől állott az épület. Homlokzata az országút és így kelet felé, bejárása a hegyek vagy is nyugat felé volt fordítva.¹³¹

Matolay 1863-as cikke a ház utolsó és az Emléksarnok tervezésének első stádiumában készült, ezért hosszabban idézünk tőle. A széphalmi ház 1862 végétől, már „fél év óta lerontva” állt, csak két szoba maradt meg belőle.¹³² A lebontás okai nem egyértelműek:

¹²⁸ A képet kiadta Kováts Dániel sokat idézett 2009-es könyvének borítólapján és 66. oldalán.

¹²⁹ PIM Katalógus 2010, 167. (MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 71.)

¹³⁰ MATOLAY 1863.

¹³¹ MATOLAY 1863, 210.

¹³² A beszámoló eredetileg 1863. májusban jelent meg, tehát 1862 végén történhetett a bontás.

Ugy értesültem, s láttam is, miszerint a falak nem voltak eléggé szilárdak arra, hogy egy új tetőt melyre hitem szerint is szükség volt, elbírhattak volna [...]. [...] oly szakértő vélemény előttünk nem fekszik, mely kimondaná, hogy a régi falak meg nem állhattak, s az új fedelet meg nem bírhatták volna, s azoknak ha csak részbeni lebontásuk s újból állításuk szükséges leendett: ezeknél fogva csak egyben találhatunk megnyugvást, hogy gr. Dessewffy Emil [...] nem egyezik vala bele, s nem határozza el azon falak lerontását, ha azoknak tarthatlanságáról tisztán meg nem győződik.¹³³

Matolay is úgy tudja, mint minden egyéb forrásunk: „[a] délnek fekvő, s az épületnek keresztül fekvő déli végét képező két szoba az, melyek egyike a nagy hazafi írószobája, másika pedig hálószobája volt. Ezen két szoba hagyatott meg, hogy más alakban s módorban megújittassék [...]”¹³⁴ Erre a két megmaradt szobára készült Ybl Miklós első Emlékcsarnok-terve: „[...] azon két szoba, mely meghagyatott, és melyeknek keleti és nyugati végébe oszlopcsarnok [...] van tervezve, maga a két szoba pedig, mivel jóformán össze van repedezve, külön falakkal körülövezve, s mintegy összetartva leend [...]”¹³⁵

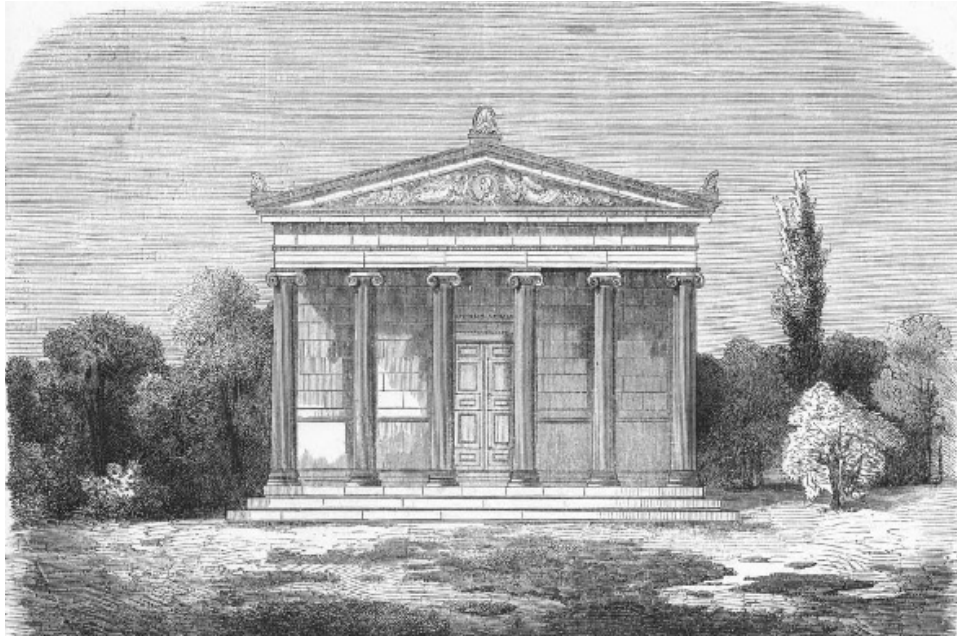
Ybl Miklós első terve szerint a megmaradt szobákra épülő emlékcarnok keleti tájolású lett volna, vagyis az országút felé nézett volna a bejárata. Ez egybevág az 1863-as úrbéri térkép ábrázolásával is. A megépült emlékcarnok viszont délkeletre néz, így bizonyos, hogy nem pontosan az eredeti ház alapjaira épült.

Ybl Vasárnapi Újságban közölt tervének a homlokzati képe 6 oszlop szélességű.

¹³³ MATOLAY 1863, 209–210. (Kiem. O. L.)

¹³⁴ MATOLAY 1863, 210.

¹³⁵ MATOLAY 1863, 210.

Ybl Miklós 1. emlékcarnok-terve, előlnézet, 1862–1863
 MATOLAY 1863¹³⁶

Ez az 1. terv nem valósult meg, egy jelentősen átdolgozott, kisebb méretre (4 oszlop szélesre) szabott 2. terv alapján épült meg az Emlékcsarnok.

Ybl Miklós 1863-ban készítette az első tervet az emlékcarnokhoz. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a Kazinczy-kúriát részben lebontják, két helyiségét, a költő háló- és dolgozószobáját azonban belefoglalják a tiszta klasszikus formákat idéző építménybe. [...] Az építkezéshez azonban egészen 1868-ig nem fogtak hozzá, s közben a Kazinczy-kúria teljesen elpusztult. Ekkor Szkalnitzky Antal és Koch Henrik társulása elvállalta a helyi építőmester által végzett kivitelezés felügyeletét. A megvalósított épület kisebb méretű, mint az 1863-as terv szerint lett volna. Ybl tervhagyatékában fennmaradt egy szignálatlan, datálatlan távlati kép, amely megegyezik a megvalósult épület főhomlokzati architektúrájával, ám egy alacsonyabb épületrészt is feltüntet a hátsó oldalon. Ez azonban a megvalósult változatban elmaradt, amelyen a fő- és hátsó homlokzat kiképzése megegyezik. A kivitelezést valószínűleg csak 1873-ban fejezték be.¹³⁷

E forrás szerint 1868-ra elpusztult a ház maradéka is. A Vasárnapi Újság cikke szerint 1867-ben még állt a két szoba, az szerző állítólag látta a „lerombolt s az elpusztulás legvégső pontján álló házat, egy elhagyatott belsőség közepén.”¹³⁸

¹³⁶ Vö.: <http://ybl.bparchiv.hu/elolnezet-nem-vegleges-valtozat> (letöltve: 2017-11-27).

¹³⁷ Kemény Mária összefoglalója az Ybl-archivumban: <http://ybl.bparchiv.hu/temak/kazinczy-ferenc-emlekcsarnok-szephalom> [letöltve: 2017-07-13] – Ugyanitt megnézhetők az Emlékcsarnok tervei.

¹³⁸ NAGYIDAY VIKTOR, *Kazinczy Ferencz laka Széphalmon. 1867.*, Vasárnapi Újság, 1867. június 30., 327.

További kutatást igényelne annak megválaszolása, hogy a széphalmi házat Ybl Miklós tervei miatt bontották-e le, vagy tényleg rogyadoztak a ház falai is, és így Ybl 1. terve mentette volna a menthetőt. Ez valószínűleg szemléleti kérdés is: felmerülhetett-e a korban egy esztétikailag nem értékes épület megőrzése pusztán az egykori lakója iránti tiszteletből? Vajon mit tudtak volna kezdeni Magyarországon egy 400 m²-es házzal a múzeumok előtti korban? Az 1. terv észszerűnek tűnhet: a túl nagy épület 3/4-ét elbontani, a megmaradó, legjobb állapotú szobák falait pedig felhasználni. A terv megváltoztatását nem indokolhatja önmagában az, hogy „[idő]közben a Kazinczy-kúria teljesen elpusztult”, a ház kőfalait ugyanis bármikor vissza lehetett volna építeni. A kisebb Emlékcarnok bizonyára olcsóbb volt. Az eredeti falaktól megszabadulva, az épületet a kivitelezők el tudták forgatni az eredeti 1. tervhez képest.

5.2. Az Akadémia korai kerttervei és a valóság

A ma látható kertet 1859 után tervezte meg az Akadémia. Addigra az egykori, részben megvalósult díszkertnek nyoma sem volt. A képi ábrázolások szerint egy vékony fás sáv húzódott a ház és a sírkert vonalában.¹³⁹ Matolay Viktor szerint 1863-ra már létezett egy kertterv:

Ezen kert megújítása és átalakítása iránt is van már egy tervezet, a mely azon eszméből indul ki, hogy az egész majdnem köröskörül teljesen sűrű facsoportozattal legyen körülveve, belül szabadon s igen kevés és rendetlen facsoportozatokkal; a tervező ugylátszik azt kívánta előállítani, hogy egy erdőben képzelje magát a látogató – elzárva a többi világtól, s annak közepében, tágas nyílásban, egyedül a kegyeletes emlékek szemléletébe merülhessen [...].¹⁴⁰

Tíz évig azonban semmi sem történt a kerttel. 1872-ben Matolay a zempléni közgyűlésen indítványozta a Kazinczy alapot kezelő Akadémia felszólítását egy bizottság létrehozására, mert „ezen kertté alakítás mégcsak megkezdve sincs”.¹⁴¹ Zemplén vármegye tehát levelet írt az Akadémiának, hiszen ő maga nem illetékes az abaúji Széphalom területén intézkedni. Arany János akadémiai főtitkár és Csengery Antal másodelnök válaszeleveléből kiderült, hogy a Kazinczy alap gazdátlan maradt: az Akadémia valójában nem kezelője az alapítványnak, az alapítvány létrehozói – az egykori akadémiai elnök Dessewffy Emil is – pedig időközben meghaltak. Arany és Csengery azonban „kötelességének tartja az ügy tisztázását, rendezését folytatni és bevégezni”.¹⁴²

A Magyar Nyelv Múzeumában található meg az Akadémia Széphalomra vonatkozó gazdasági levelezése az 1920–30-as évekből. Ebből kiderül, hogy kb. 800 db fenyőfát ültettek 1929 őszén az északi határra, amelyek 1936-ban még megvannak, de száradnak; ugyanekkor 5 db öreg borovi fenyő is száradozik. 1929-ben kifagyott egy öreg tiszafa és az összes borostyán. Ebben az időszakban készültek el a járdák, az országút

¹³⁹ Lásd: Jakobey Károly festményei (PIM Katalógus 2010, 167.) és MATOLAY 1860 (21. melléklet).

¹⁴⁰ MATOLAY 1863, 210.

¹⁴¹ Az indítvány szövegét közli: HÓGYE, *i. m.*, 115.

¹⁴² A levélváltást közli: HÓGYE, *i. m.*, 115–118.

melletti kerítés, a kút, a vízvezeték, az emlékcarnokkal szembeni szökőkút, a virágház, a pince és a kertészház is. Ezen építményekről több rajz, tervrajz és költségvetés is található e gyűjteményben.

Az Akadémia azonban rossz gazda volt, mert Pestről nehezen tudta ellenőrizni a birtokot. Ezt tanúsítják Dudás Kálmán műszaki tanácsos MTA-nak (Voinovich Géza főtitkárnak) írt helyszíni jelentései. A levélgyűjteményben két jelentést találtunk. Az első egy fogalmazvány, amely 1934. június 16-én kelt:

A parkot gondozatlanul találtam. A fák a száraz galyaktól megtisztítva nincsenek. A mauzoleum előtti tér ló trágyás, szemetes volt. A park fái közül több fának kivágását észleltem. A sirokhöz vezető és gyertyán fával szegélyezett út sepreten itt is sok a kivágott fa. A szökőkútban ismét ráktenyésztés folyik, a víz csirkebélből szennyes. A kertész kis árokásás útján a bajt megszüntethetné mert ezen a helyen a fák gyökerestől kidőlnek. – A gyümölcsös kert hernyós, gondozatlan. A kertésznek csak a menyét találtam otthon, mert a kertész és családja az Ujhelyben vásárolt szőlőjében munkálkodott. – [...] A burgonya pincére [...] megjegyzem, hogy az építmény maga annyira primitív falazással készült annak idején, hogy avval foglalkozni és erre költekezni helyén valónak nem láttam. [...]"

A második 1937. május 27-én kelt:

A park több évtizedes mintegy 15 m magasságú 10–32 [...] 84 db puhafa szú által fertőzött, [...] kiszáradt fenyőt (abból 1/3-a kiszáradt, kérgét vesztett állapotban) olvastam össze. 1 db nagy koronájú nyárfá is kiszáradt. – A kiszáradt fenyők egy részénél a lombágakat egészen a fa koronájáig lefűrészelve találtam. Ezeket elmondás szerint a virágház fűtésére használták. [...] A park lombfái egyébként az elhalt ágaktól megtisztítva nincsenek. [...] Az utak a mauzoleom körül gazosak, a fű magasra nőtt, helyenként kaszálják. – Az utak gyomolását és a fenyő tobozok szedését (tüzelőül) két elmebajos aszony végzi. [...] A virágház behorpadt tetővel és elkorhadt orom szegélydeszkával sérült állapotban van. A falai vízesek a víz elöntötte tavasszal az épületet. [...] A földdel átfedett kőboltozatos burgonya pincében magasan állott a talajvíz. [...] A vízmedence pereme a vízszínétől fel megkopadozott, sérült. – A medence vize piszkos. [...] A virágdíszítés a park körül szegényes, a régi állapothoz képest. [...] Az északi oldalon [...] drót fonatos kerítések rozsdásodnak [...].

A széphalmi birtok története számos tanulsággal jár. Kazinczy papírra vetett tervei színvonalukban, racionalitásukban és szépségükben lenyűgözőek. E terveket a szerencsétlenségek és váratlan események sorozata szinte végzettszerűen akadályozta meg: a tanfelügyelői állás elvesztése, a gazdag házasság meghiúsulása, a fogság, a regmeci birtokközpont elvesztése, a családi veszekedések, a perek és adósságok. E történetek mindegyikében volt egy-egy apróság, egy pillanat, amikor eldőlt, hogy jó vagy rossz irányba sodródik-e tovább Kazinczy élettörténete. A széphalmi birtok térben és időben megdőbbszentően hű vetülete Kazinczy sorseseeményeinek. Még a halála utáni történetek is szinte tapinthatók e földdarabon. A 19. század második felének álságos kultuszeseeményei egy romba dülő épület előtt zajlottak. Kazinczy emlékoszlopát felújították, de közben legszentebb emléke, a gyermeke sírja eltűnt.